

УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ

**ВІСНИК
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ:**

збірник наукових праць

Серія

«Соціальні та поведінкові науки»

Випуск 10(39)

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

ID 48023; ID 48028

<https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958>

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 10(39)

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Шифр галузі:05; код спец.: 051, 052, 053, 054

Шифр галузі:07; код спец.: 073

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі
психологічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України
від 22 грудня 2016 року № 1604 (додаток 9)
Серія «Соціальні та поведінкові науки»*

Видання індексується:

IndexCopernicus;

Infobaseindex;

SJIF (Impact Factor);

Akademic Resource Index;

CiteFactor

CiteFactor;

Google Scholar;

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського

<http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

Норвезький Реєстр наукових журналів

**Київ
2019**

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22085-11985P від 16 травня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 6 від 13 листопада 2019 р.)

Головний редактор

Ігор Дунаєв, д-р наук з держ. управління, професор. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Заступник головного редактора:

Валентина Іванова, д-р екон. наук, професор, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>;

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Супрун, канд. екон. наук, доцент. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>.

Редакційна колегія:

Олена Алейнікова, д-р наук з держ. управ., канд. екон. наук, проф.; *Галина Бевз*, д-р психол. наук, проф.; *Микола Белопольський*, д-р екон. наук, проф.; *Лавінія Бетеа*, д-р психол. наук хабіліт., проф. («Aurel Vlaicu» University of Arad, Румунія); *Ірина Бондаревська*, канд. психол. наук, доцент; *Олена Бондарчук*, д-р психол. наук, проф., *Олександра Брюховецька*, д-р психол. наук, доцент; *Наталія Волянчук*, д-р психол. наук, проф.; *Лариса Гаєвська*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Валентина Гошовська*, д-р політ. наук, проф.; *Ніна Діденко*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Вайва Зузевичюте*, д-р наук, проф. (м. Каунас, Республіка Литва); *Юджин Іорданеску*, PhD, проф. Ун-ту Сібіу ім. Лучіана Благи (м. Сібіу, Румунія); *Євген Карташов*, д-р наук з держ. управ.; *Олег Клокар*, д-р екон. наук, доцент; *Альфред Кураташвілі*, д-р екон., філос. і юр. наук, проф. (Республіка Грузія); *Тетяна Лукіна*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Павло Лушин*, д-р психол. наук, проф., *Володимир Олійник*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Різа Перманделі*, дир. наук.-дослід. Центру дослід. соц. репрезен. в Індонезії (м. Джакарта, Республіка Індонезія); *Сильвія Платанія*, PhD (соц. наук), доцент Катанійського ун-ту (м. Катанія, Італія); *Олександр Санніков*, д-р психол. наук, доцент; *Інна Семенець-Орлова*, канд. політ. наук, доцент; *Зінаїда Смутчак*, д-р екон. наук, доцент; *Боян Тодосієвич*, ст. наук. співробіт. Ін-ту соц. дослід. (м. Белград, Республіка Сербія); *Наталія Торба*, канд. психол. наук, доцент.

Технічний редактор: Яніна Васильченко

Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. І. Дунаєв; редкол.: О. Алейнікова [та ін.]. — Київ: Юстон, 2019. — Вип. 10(39). — 136 с. — (Серія «Соціальні та поведінкові науки»).

ISBN 978-617-7854-11-0

Нові соціально-економічні та політичні взаємини, які складаються в Україні, суттєво впливають на всі сфери життя, зокрема й на освіту. Освіта, передусім, різноаспектно впливає на процеси життєдіяльності держави. Один із пріоритетів – забезпечення якості освіти. Особливу увагу також приділено питанням соціально-психологічних особливостей розвитку післядипломної освіти в умовах суспільно-економічних трансформацій. У збірнику розглядаються саме такі проблеми. Представлено також результати дослідження аспектів становлення й розвитку у різних сферах життєдіяльності, зокрема в освітньому процесі.

Збірник становить інтерес для керівників закладів освіти, методистів, державних службовців і науковців, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-11-0

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2019

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

ID 48023; ID 48028

<https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958>

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

Collection of scientific papers

Issue 10(39)

Social and Behavioral Sciences Series

Area Code: 05; spec code: 051, 052, 053, 054

Area Code: 07; spec code: 073

*Listed in the list of scientific professional publications
in the field Psychological Sciences Decision of the Appraisal
Board Ministry of Education and Science of Ukraine
Resolution of the Presidium of HAC of Ukraine
№ 1604 of 22.12.2016 (dod. № 9)
Social and Behavioral Sciences Series*

Edition is indexed:

IndexCopernicus;

Infobaseindex;

SJIF (Impact Factor);

Akademik Resource Index;

CiteFactor;

Edition is indexed: Google Scholar;

National Library of them V. I. Vernadsky

<http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

Norwegian Register of Scientific Journals

**Kyiv
2019**

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

Registration certificate KV No. 22085-11985R dated 16.05.2016.

*Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 6 dated 13 November 2019)*

Editor-in-Chief

Igor Dunayev, Doctor of Science in Public Administr., Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>;

Deputies Editor:

Valentine Ivanova, Dr. Econ. Sciences, Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Executive secretary:

Vyacheslav Suprun, Ph.D. of Econ. Sciences, Associate Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>.

Members of Editorial Board:

Olena Aleinikova, Doctor of Science in Public Administr., **Halyna Bevz**, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; **Mykola Belopolsky**, Doctor Econ. Sciences, Professor; **Lavinia Betea**, Doctor of Sciences in Psychology hab., Professor (Romania); **Irina Bondarevskaya**, PhD of Psychological Sciences, Associate Professor; **Olena Bondarchuk**, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; **Oleksandra Briukhovetska**, Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor; **Nataliia Volianiuk**, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; **Larysa Gaevska**, Doctor of Science in Public Administr., associate Professor; **Valentine Goshovska**, Doctor of Political Science, Professor; **Nina Didenko**, Doctor of Science in Public Administr., Professor; **Viva Zuzevichiute**, Ph.D., Professor (Kaunas, Republic of Lithuania); **Eugen Iordanescu**, PhD, Professor, Lucian Blaga University (Sibiu, Romania); **Eugene Kartashov**, Doctor of Science in Public Administr.; **Oleg Klokar**, Doctor Econ. Sciences, Associate Prof.; **Alfred Kuratashvili**, Dr. Econ., Philosophy. and Jur. Sciences, Professor (Republic of Georgia); **Tetyana Lukina**, Doctor of Science in Public Administr., Professor; **Pavlo Lushyn**, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; **Vladimir Oliynyk**, Doctor of Science in Public Administr., associate Professor; **Risa Permanadeli**, Director of the Research Center for Social Representations Studies in Indonesia (Indonesia); **Silvia Platania**, PhD, University of Catania Department of Educational Sciences-Section of Psychology (Catania, Italy); **Alexander Sannikov**, Doctor of Sciences in Psychology, Associate Prof.; **Inna Semenets-Orlova**, Ph.D. of Political Science, Associate Prof.; **Zinaida Smutchak**, Doctor Econ. Sciences, Associate Prof.; **Bojan Todosijevic**, senior researcher Institute of Social Sciences (Belgrade, Serbia); **Natalia Torba**, PhD of Psychological Sciences, Associate Professor.

Technical Editor: Yanina Vasilchenko

Bulletin of Postgraduate education: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief V. Oliynyk; Editorial board: H. Bevz [and others]. — Kyiv: Yuston, 2019. — Issue 10(39). — 136 p. — (Social and Behavioral Sciences Series).

ISBN 978-617-7854-11-0

The new socio-economic and political relationships that are emerging in Ukraine have a significant impact on all spheres of life, including education. Education, above all, has a multifaceted effect on the processes of state life. One of the priorities is to ensure the quality of education. Special attention is also paid to the issues of socio-psychological peculiarities of the development of postgraduate education in the conditions of socio-economic transformations. The collection deals with such problems. The results of the study of aspects of formation and development in different spheres of life, in particular in the educational process are presented.

The collection is of interest to the heads of educational institutions, methodologists, civil servants and scholars, teachers and students of postgraduate educational establishments.

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-11-0

© SIHE «University of educational management», 2019

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Шифр галузі:05; код спец.: 051, 052, 053, 054

Шифр галузі:07; код спец.: 073

Social and Behavioral Sciences Series

Area Code: 05; spec code: 051, 052, 053, 054

Area Code: 07; spec code: 073

ЗМІСТ

<i>Відомості про авторів</i>	8
<i>Юлія Коваленко.</i> Концептуалізація та систематизація структурних компонентів поведінки подолання студентської молоді	10
<i>Надія Любченко.</i> Технології стратегічного планування та проєктного менеджменту в управлінні освітою об'єднаної територіальної громади й опорними школами	36
<i>Любов Мухіна.</i> Особливості визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом	60
<i>Уляна Настояща.</i> Особливості психічних станів персоналу пенітенціарної служби у системі координат «Служба – Дім»	83
<i>Світлана Хілько.</i> Дослідження впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів	97
<i>Світлана Шевченко.</i> Взаємозв'язок самодовіри та життєстійкості в контексті професійної підготовки майбутніх психологів	120

CONTENT

<i>Information about the authors</i>	8
<i>Yuliya Kovalenko.</i> Conceptualizing and categorizing structural elements of students' coping behavior	10
<i>Nadiia Liubchenko.</i> Technologies of strategic planning and project management in management of united area committee and support schools	36
<i>Liubov Mukhina.</i> Features of definition of the concept of «forgiveness» as a factor of personal development of people with christian worldview	60
<i>Uliana Nastoishcha.</i> Peculiarities of the mental states of the state criminal and executive service (sces) staff in the coordinate system «Service – House»	83
<i>Svitlana Khilko.</i> The impact of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance	97
<i>Svitlana Shevchenko.</i> Correlation of self-trust and endurance in the context of psychologists' training	120

Відомості про авторів

Коваленко Юлія Василівна, науковий кореспондент Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України; викладач кафедри «ALSUN», Misr International University, Каїр, АРЕ.

Любченко Надія Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту освіти та права Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Мухіна Любов Яківна, аспірантка, методист вищої категорії кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Настояща Уляна Володимирівна, старший викладач кафедри психології Академії державної пенітенціарної служби України; аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, Україна.

Хілько Світлана Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Шевченко Світлана Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Information about the authors

Yuliya Kovalenko, Corresponding member of G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv; Faculty of ALSUN of Misr International University, Cairo, Egypt.

Nadiia Liubchenko, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, associate professor at the Department of Education Management and Law of the Central Institute of Postgraduate Education of SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Liubov Mukhina, PhD student, methodist of higher category of Department of Psychology and Personal Development, Institute of Management and Psychology of SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Uliana Nastoishcha, senior lecturer of the psychological department of the Academy of the State Penitentiary Service; postgraduate of the Institute of Social and Political Psychology NAES of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Svitlana Khilko, PhD, Assoc. Prof., Dept. of Psychology and Personal Development, Institute of Management and Psychology of the SIHE «University of Education Management». Kyiv, Ukraine.

Svitlana Shevchenko, PhD, Assoc. Prof., Dept. of Psychology and Personal Development, Institute of Management and Psychology of the SIHE «University of Education Management». Kyiv, Ukraine.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-10-35>
УДК 159.9.316.6

Коваленко Юлія Василівна,
науковий кореспондент Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України;
викладач кафедри «ALSUN», Misr International University.
Каїр, АРЕ.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-4070>
yuliya.kovalenko@miuegypt.edu.eg

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПОВЕДІНКИ ПОДОЛАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. Відсутність консенсусу щодо концептуалізації та виміру центральних конструктів поведінки подолання, а саме, стратегій подолання, зумовили мету цього дослідження. Вона полягала у теоретичному обґрунтуванні систематизації структурних категорій копінгу. Показана перевага концептуалізації ієрархічної моделі поведінки подолання Skinner, яка охоплює дії (instances), стратегії (ways) та сім'ї (families). Кожна сім'я копінгів характеризується подібною кореневою тенденцією до певної дії та охоплює певне коло адаптивних функцій, які, у свою чергу, є функціями стратегій копінгу. Означена класифікація відмовляється від дихотомії продуктивний/непродуктивний, а також чітко пов'язує групи копінгу з адаптивними процесами та функціями. Висвітлено, що визначення різних рівнів узагальненості для опису поведінки подолання дозволяє більш чітку систематизацію конструктів копінгу та, у свою чергу, ефективнішу організацію емпіричних досліджень поведінки подолання, зокрема, крос-культурних. Зроблено спробу окреслення шляхів уніфікації досліджень копінгу з використанням наявних широковживаних у крос-культурному контексті методик виміру поведінки подолання. Ґрунтуючись на теоретичному дослідженні, були запропоновано методики виміру поведінки подолання відповідно до ієрархічної моделі, що дозволяє практичне застосування останньої. Теоретичний та емпіричний аналіз інструментів виміру копінг-стратегій «СПСС» та «СОРЕ», дозволив класифікувати означені копінг-стратегії навколо адаптивних процесів вищого порядку, обґрунтованих у цій роботі. Зроблено висновок, що опитувальники «СОРЕ» та «СПСС» можуть використовуватись для емпіричного дослідження ієрархічної моделі поведінки подолання, у тому числі студентської молоді.

Ключові слова: копінг; поведінка подолання; копінг-поведінка; ієрархічна модель поведінки подолання Skinner; адаптивний процес; адаптивна функція; COPE; СПСС; патерн поведінки подолання.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Розуміння механізмів поведінки подолання є надзвичайно важливим для пошуку ефективної відповіді на стрес. Це особливо актуально для студентів закладів вищої освіти (ЗВО), адже вони часто опиняються в умовах кризових ситуацій під час навчання. З іншого боку, міриади досліджень, присвячених поведінці подолання, поки нездатні однозначно пояснити, що саме являє собою копінг-поведінка, оскільки ґрунтуються на різних теоріях, підходах, та виконані у різних контекстах.

Так, серед дослідників поведінки подолання не досягнутий консенсус щодо концептуалізації та виміру її центральних конструктів, а саме, стратегій копінгу. В широкому сенсі, стратегії копінгу є основними категоріями, які використовуються для класифікації способів подолання. Вони пояснюють, як люди реагують на стрес, наприклад, шляхом пошуку соціальної допомоги, розв'язання проблеми, заперечення, чи когнітивної реструктуризації. Ці категорії описують те, що відбувається під час подолання стресових подій. Вони є механізмами, за допомогою яких копінг сприяє вирішенню конфлікту [18].

Крім того, помітна різноманітність термінів, асоційованих з поняттям «поведінка подолання», наприклад, «копінг», «копінг-поведінка», «копінг стратегії», «психологічний захист» тощо. Інколи визначені вище терміни використовують як тотожні. Так, поведінка подолання визначається як індивідуальна манера дії людини у стресогенній ситуації, яка залежить від ступеня значущості цієї ситуації для людини [1]. З іншого боку, термін «поведінка подолання» в інтерпретації І. Абітова [5] розглядається як механізми психологічного захисту, копінг-стратегії та механізми антиципації в єдності їх функцій. Дослідником було виявлено, що в нормі існує тісний зв'язок між антиципацією, психологічним захистом та копінг-стратегіями. При цьому, вводяться поняття «випереджального подолання», яке дозволяє передбачувати можливість стресової події та сприяє більшій виразності копінг-стратегій. За умов неефективності механізмів антиципації та копінгу активізуються механізми психологічного захисту, що й дозволяє зняти психічну напругу [5]. А. Лібіна [4] запропонувала об'єднати всі варіанти адаптації індивіда у стресовій ситуації у поняття «опанувальний інтелект» («совладающий интеллект»), де саме суб'єктивне сприйняття ситуації визначає ступінь її складності. За визначенням дослідниці,

«опанувальний інтелект» є психологічною компетентністю у вирішенні складних ситуацій, що опосередковує досягнення мети, успіх у транзакціях з навколишнім середовищем та психологічний добробут людини [4].

Отже, помітні розбіжності в інтерпретації поведінки подолання та невизначеність самого поняття «копінг», де, категорія копінгу не є поведінкою, яку можна було б однозначно спостерігати, або конкретною ідеєю, яку можливо б було чітко передати [17].

У цілому, дослідники поведінки подолання сходяться на тому, що вивчення останньої має фундаментальне значення для розуміння того, як стрес впливає на людину. Попри те, що виявилось досить важко однозначно документувати результати досліджень копінгу, зазначається, що те, як люди долають стрес, може зменшити або підсилити вплив несприятливих життєвих подій і умов не тільки у короткостроковому функціонуванні людини, але і в довгостроковій перспективі, впливаючи на розвиток її фізичного і психічного здоров'я [17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Крім того, розрізненість визначень та інтерпретацій поведінки подолання в цілому створюють певну проблему для систематизації виділених різними дослідниками видів та категорій копінгу.

Прогрес у вивченні поведінки подолання та, зокрема, стратегій копінгу, гальмується відсутністю узгодженості у категоризації останніх. Як зауважує Василенко [1], майже кожний новий дослідник при вивченні проблематики стратегій подолання стресу пропонує свою власну класифікацію. Так Skinner зі співавторами [16], розглянувши більш ніж 100 класифікацій стратегій копінгу, дійшли висновку, що жодна з цих класифікацій не повторювала одна одну; при чому деякі класифікації склалися лише з 2 стратегій, тоді як інші нараховували 20. Просте ж перерахування наявних стратегій у зазначених класифікаціях перевищувало 400 назв [16], [18]. Одна з найбільш очевидних проблем, що витікає з невизначеності з класифікацією копінг-стратегій, полягає в неможливості порівняння результатів різних досліджень. Це також відбивається на розвитку методів діагностики стратегій копінгу. Так, наприклад, нові репертуари опитувальників для визначення та виміру стратегій копінгу потребують величезних зусиль для оцінки чистоти та повноти набору критеріїв та категорій, що покладені в їх основі. Розробка ж альтернатив опитувальників представляє ще більшу проблему. Попри попит на методи, які б більш ефективно моделювали динаміку поведінки подолання, сама лише наявність десятків визначених стратегій подолання ускладнює розроблення схем кодування для більш відкритих дискурсів та розробку лаконічних і точних діагностичних оцінок.

Огляд інтерпретацій сутності копінгу показав, що одними з найпоширеніших прийнятих класифікацій копінг-стратегій є розподіл останніх на когнітивно-спрямовані (через когнітивну оцінку складної ситуації, вибір способів розв'язання проблеми та планування), поведінково-спрямовані (конкретні дії) та емоційно-спрямовані (думки та дії, спрямовані на тимчасове подолання та покращення психологічного стану індивіда) [18]. Крім того, більшість дослідників розділяє копінг-стратегії на продуктивні та непродуктивні.

Разом з тим, дослідники справедливо доходять висновку, що загальноприйнятий розподіл стратегій копінгу за трьома категоріями – проблемно спрямовані / емоційно спрямовані, намагання розв'язати проблему / уникання та когнітивні / поведінкові, – є досить неефективним, оскільки їх досить важко систематизувати, відповідно до адаптивних процесів. Крім того, при віднесенні індивідуальних стратегій подолання за видами стресорів та ситуативних обмежень, будь-яка стратегія подолання може бути локально чи частково адаптивною. Skinner та Zimmer-Gembeck [18] з цього приводу наводять приклад неконтрольованої стресової ситуації, при якій збереження ресурсів через відмову від дії може стати адаптивною поведінкою. В цьому сенсі, у певних обставинах будь-яка стратегія копінгу може бути «правильною» чи придатною. Проте, як зазначають Skinner, Edge, Altman, та Sherwood [16], очевидно, що деякі стратегії копінгу демонструють однозначно негативний вплив на розвиток адаптивності. Наприклад, тривале застосування таких стратегій копінгу, як беспорядність, опозиція, або соціальна самоізоляція може розглядатися як адаптаційний ризик, адже означені способи подолання заважають накопиченню ресурсів копінгу. Подібно до того, тривале застосування стратегії беспорядності виснажує мотиваційні ресурси. Засоби ж подолання, які сприяють конструктивній взаємодії зі стресором (наприклад, планування, ведення переговорів тощо), або які пов'язані з реакціями (наприклад, через акомодацию, пошук підтримки, або вираз емоцій), роблять позитивний внесок у розвиток ресурсів подолання, таких, як впевненість у власних силах, автономність, усвідомлюваний контроль та міжособистісну довіру. З іншого боку, тривале застосування стратегій подолання, які характеризуються жорстким ставленням до себе (наприклад, самокартання, соціальна ізоляція), або до стресової ситуації (наприклад, звинувачування інших, негативне мислення), може з часом сприяти розвитку уразливості, включно з низьким рівнем ефективності, втраті розуміння того, що є важливим, або виникненню міжособистісної ворожнечі. Отже, вбачається більш доцільним не так протиставляння продуктивних/непродуктивних

копінг-стратегій, як розуміння того, що одна й та ж копінг-стратегія може бути доцільною/недоцільною з позиції короткострокової чи довгострокової адаптації, в залежності від конкретної ситуації або наявних ресурсів людини.

Інша класифікаційна модель представлена у дослідженні А. Лібіної [4]. Зазначена модель отримала назву інтегральної моделі «інтелекту подолання». Вона об'єднує диференціально-психологічний та ситуаційний підходи, де в основі класифікації покладено критерій організації зусиль людини щодо кінцевого результату (подолання / захист як ефективний/неефективний спосіб саморегуляції). Комбінація параметрів модальності (емоційна, когнітивна, поведінкова), спрямованості (на інших, на предмет або справу, на себе) і ступеню інтенсивності (активність-пасивність) представлена у 18 стратегіях подолання і захисту. Проте, як зазначає З. Карпенко [3], попри докладне обґрунтування і крос-культурну перевірку запропонованої моделі, остання є надмірно дихотомічною, поляризує крайні варіанти саморегуляції. Ігнорування проміжних способів саморегуляції не враховує інтраперсональну цінність, або суб'єктивну оцінку ступеню задоволеності отриманим результатом від процесу та наслідків самоактуалізації. На думку З. Карпенко [3], яка розглядає суб'єктивне відчуття щастя у якості головного феноменологічного показника поведінки подолання, через відсутність комбінування стратегій захисту та подолання в «індивідуальні стилі», опанування не враховує «ціннісно-цільової особливості» окремо взятої особистості у класифікації, запропонованій А. Лібіною [4].

Frydenberg зі співавторами [9] запропонували класифікацію копінгів за трьома стилями подолання, які характеризують тенденції людини обирати певні патерни поведінки у стресових ситуаціях. Задані стилі подолання також об'єднують 18 стратегій подолання: продуктивний копінг (розв'язання проблем, робота і досягнення, релігійна підтримка, позитивний фокус); непродуктивний (неспокій, сподівання на диво, відмова від долання, розрядка, нехтування, самозвинувачення, замикання в собі, відволікання, активний відпочинок); соціальний копінг (підтримка інших людей, опора на друзів, почуття причетності, суспільні дії, професійна допомога).

Зазначається, що виклики, пов'язані з побудовою систем класифікації механізмів копінгу, зумовлені саме природою поведінки подолання, адже копінг не є власне поведінкою, яку можна було б однозначно спостерігати, або документувати. Однозначно можливо говорити лише про те, що результати аналізу сучасних наукових підходів до вивчення поведінки подолання свідчать, що психічне і фізичне самопочуття людини значно

залежить від свідомого вибору індивідом копінг-стратегій у момент зіткнення з психотравмуючою ситуацією.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою цього дослідження було обґрунтування доцільності систематизації центральних конструктів поведінки подолання та їх концептуалізації у якості ієрархічної моделі поведінки подолання Skinner [16]. Крім того, було поставлено **завдання** практичної адаптації запропонованої ієрархічної моделі для емпіричного дослідження поведінки подолання, зокрема студентів.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

В цій роботі приймається концептуалізація рівнів копінгу, запропонована Е. Скіннер зі співавторами, яка охоплює копінгові дії (instances), стратегії (ways) та сім'ї (families) [17], [18]. У цій ієрархічній моделі поведінки подолання дії (instances) знаходяться на нижчому рівні копінгу та включають чисельні поточні дії, які використовуються людиною у конкретній стресовій ситуації та можуть вимірюватись або самозвітом, або за допомогою поточних спостережень. На найвищому рівні – основні адаптивні процеси, які опосередковують реакцію на стрес та його фізіологічні, психологічні та інтерперсональні наслідки. На цьому рівні, копінг визначається як стратегія адаптації. У запропоновану структуру включені двоє проміжних рівнів: категорії нижчого рівня, або копінгові способи (ways), які класифікують їх у концептуально чіткі, взаємовиключні та вичерпні категорії. Зазвичай, останні розуміють як «стратегії» копінгу. При цьому, останні, у свою чергу, мають бути класифіковані у категорії вищого рівня – шкали, – які Skinner зі співавторами [18] визначає як сім'ї копінгу (families). Категорії вищого порядку (або сім'ї копінгу) організують стратегії копінгу відповідно до їх адаптивних функцій.

Головна ідея побудови такої ієрархічної структури копінгів полягає у концептуальному поєднанні копінгових дій та адаптаційних процесів, тобто у так-званому заповненні «порожнини» між чисельними персоналізованими та концептуально пов'язаними копінговими діями, стратегіями та функціями останніх у вирішенні стресової ситуації [16]. Отже, ієрархічна таксономія Skinner охоплює 12 сімей (families) копінгу, які об'єднують певні способи/стратегії копінгу та копінгові дії.

У таблиці 1 (адаптованій автором за [16, с. 245]), наведені 12 сімей копінгу, включно з найпоширенішими стратегіями поведінки подолання:

розв'язання проблеми, пошук підтримки, втеча, румінація, безпорадність, соціальна самоізоляція, емоційна регуляція, акомодация, пошук інформації, пошук компромісу (узгодження), опозиція, делегування. При цьому, кожна група містить не тільки стратегію копінгу нижчого порядку, від якої походить назва певної групи копінгу, а й всі стратегії копінгу, які характеризуються тотожними функціями. Наприклад, «розв'язання проблеми» у якості категорії вищого порядку не тільки позначає «пошук розв'язання проблеми», а й включає інші стратегії копінгу, які служать координуванню дій, у залежності від ситуації (інструментальні дії, зусилля, планування, прийняття рішення тощо).

Таблиця 1

Ієрархічна модель поведінки подолання [16]

Адаптивний процес 1: Координація дій та непередбачених ситуацій				
1	2	3	4	5
Сім'я копінгу	Розв'язання проблеми	Пошук інформації	Безпорадність	Уникання
Функція сім'ї в адаптивному процесі	Координація дій для підвищення їх ефективності	Пошук можливих/ додаткових непередбачених обставин	Пошук обмежень дій	Уникання непередбачуваних ситуацій
Способи / Стратегії копінгу	Розробка стратегії дії; ефективна дія; планування	Читання; спостереження; звернення із запитаннями до інших	Розгубленість; когнітивна інтерференція; когнітивне виснаження	Когнітивне уникання; поведінкове уникання; заперечення; прийняття бажаного за дійсне
Адаптивний процес 2: Координація ступеню залежності та наявних соціальних ресурсів				
Сім'я копінгу	Само-заспокоєння	Пошук підтримки	Делегування	Соціальна ізоляція
Функція сім'ї в адаптивному процесі	Захист наявних соціальних ресурсів	Використання наявних соціальних ресурсів	Пошук обмежень ресурсів	Самоізолювання від недружнього контексту

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
Способи / Стратегії копінгу	Регуляція емоцій; регуляція поведінки; емоційна експресія	Звернення до знайомих; бажання отримати розраду; звернення за інструмен- тальною допомогою; звернення за моральною підтримкою	Деадаптив ний пошук допомоги; скарги; ниття; жалість до себе	Соціальна самоізоляція; маскування; уникання інших; затаювання
Адаптивний процес 3: Координація пріоритетів та наявних можливостей				
Сім'я копінгу	Пристаосу- вання	Обговорення умов / узгодження	Покірність	Опозиція
Функція сім'ї в адаптивному процесі	Гнучке пристосуван- ня пріоритетів до наявних можливостей	Пошук нових можливостей	Відмова від пріоритетів	Зняття обмежень
Способи / Стратегії копінгу	Відволікання; когнітивна реструктури- зація; мінімізація; прийняття	Торг, переговори; переконавання; встановлення пріоритетів	Румінації / нав'язли- вий тип мислення; жорстка персевера- ція; нав'язливі думки	Звинувачення інших; проєкція; агресія; демонстративна непокора

Отже, класифікація стратегій подолання побудована у якості ієрархічної моделі, яка організована навколо трьох адаптивних процесів вищого порядку. Кожний адаптивний процес реалізується у чотирьох сім'ях копінгів. Кожна сім'я копінгів характеризується подібною кореневою тенденцією до певної дії, яка охоплює певне коло адаптивних функцій, які, у свою чергу, є функціями певних стратегій копінгу.

Як зазначалося вище, головним критерієм, за яким розроблялась визначена ієрархія, є зв'язок між певною поведінкою подолання та адаптивними процесами. Інакше кажучи, вона не тільки пропонує перелік стратегій копінгу та копінгових дій, але й визначає зв'язок між сім'ями копінгу та їх функцією щодо підтримання фізичного та психічного здоров'я в умовах стресової події. При цьому, сім'ї копінгу характеризуються функціональною гомогенністю та специфічністю. Зв'язок між сім'ями копінгу та адаптивними процесами базується на загальноприйнятому припущенні, що репертуар реакцій людини на стрес формується в ході еволюції, забезпечуючи людину ресурсами та бажанням розпізнати загрозу з подальшим активуванням поведінкових систем, які координують відповіді людини на стрес [18].

Перевагою запропонованої ієрархічної моделі поведінки подолання є те, що вона уможлиблює подолання наступних недоліків більшості наявних класифікацій копінгу.

По-перше, як зазначалось вище, найбільш уживаними категоріями серед різних дослідників копінгу є «проблемно-спрямовані/емоційно-спрямовані» та «активне подолання/уникання». Всупереч її популярності, такі дихотомії, знову ж таки, виявляються не надто корисними для організації стратегій копінгу, в залежності від їх адаптаційних функцій. Це пояснюється тим, що дихотомія «проблемно-спрямований/емоційно-спрямований» копінг згруповує копінг-стратегії, у залежності від функції останніх (заспокоєння емоцій або розв'язання проблеми). Проте, функція та наслідки копінгу не є тотожними: функція стратегії копінгу відноситься до її мети, тоді як наслідки – до результату (ефекту) застосування стратегії копінгу для подолання певного стресора у конкретній ситуації та у певний момент часу [18]. Наприклад, коли людина, намагаючись придушити емоційну експресію, може досягти протилежного ефекту загострення чи посилення негативної емоції. Подібно до цього, пошук соціальної підтримки, хоча і не фокусується на проблемі, або емоції, зосереджуючись на інших людях, може забезпечити емоційний комфорт та надати інструментальну інформацію. Загалом, проблема категоризації копінг-стратегій на підставі їх функцій полягає у тому, що всі категорії вищого порядку можуть виконувати цілий ряд функцій. Таким чином, неможливо описати будь-яку стратегію копінгу як виключно проблемно-спрямовану або емоційно-спрямовану, адже всі стратегії копінгу здатні виконувати обидві зазначені функції, а отже – й відповідати обидвом категоріям. Як підкреслювали Lazarus та Folkman [15], навіть якщо дуже спокусливо було б розподіляти всі копінг-стратегії на проблемно-спрямовані та емоційно-спрямовані, у реальному житті це майже не можливо, адже будь-яка

копінгова фізична чи ментальна дія може виконувати обидві зазначені функції, або навіть більше функцій. Це положення чітко артикульовано у дослідженнях Lazarus [14], який вказував на те, що поведіння з функціями копіngu, начебто останні є окремими видами копіngових дій, призвело до спрощеного розуміння природи та виміру копіngu. Стратегії копіngu не є функціями – це різновиди дій, які зазвичай є багатофункціональними.

По-друге, іншим загальноприйнятим класифікаційним критерієм є розподіл копіngових стратегій за топологічною ознакою. Найбільш ранньою та найбільш уживаною топологічною дихотомією є «підхід до розв'язання проблеми» (approach) / «уникання», проте існує й багато інших варіантів: таких як «сенсibiliзація/репресія», «контроль/притуплення», «пильність/уникання» тощо. Так, дихотомія «підхід/уникання» ґрунтується на контрасті між стратегіями подолання, які спонукають індивіда до більш «тісного» контакту зі стресовою ситуацією, на противагу стратегіям копіngu, які відволікають увагу індивіда від розв'язання проблеми. Ці дві стратегії – «підхід/уникання», – охоплюють емоційну та когнітивну діяльність, яка орієнтована на- або від джерела загрози. Традиційно, копіng «підхід до розв'язання проблеми» позначає адаптивний копіng, тоді як «уникання» (включно з втечею, зняттям напруження та опозиційним копіngом) – «дезадаптивний» копіng. Разом з тим, очевидно, що існують як адаптивні, так і дезадаптивні стратегії підходу до розв'язання стресогенної ситуації, або уникання останньої. Наприклад, людина може конструктивно підійти до взаємодії зі стресором через розв'язання проблеми та розробку стратегії, але водночас, підхід може отримувати емоційно-негативну модальність, проявляючись через деструктивну агресію та атаку. Подібно до того, людина може деструктивно уникати стресор через панічну втечу, чи лякливе заперечення; або конструктивно уникати стресор, наприклад, через ситуативну вибірковість, чи свідоме відволікання за допомогою творчої діяльності, медитації, або допомагаючи іншим [16]. Якщо ж, з іншого боку, стратегії підходу чи уникання використовуються згідно з їхнім широковживаним значенням (наприклад, спрямованість на- або від стресора), то стратегії копіngu, які включені в означені категорії, будуть потенційно гетерогенними, де «підхід» охоплює розв'язання проблеми та агресію, а «уникнення» – втечу та відволікання. Отже, поведінка подолання діяльнісного типу передбачає цілу низку базових топологічних характеристик, що унеможлиблює оптимальну класифікацію визначених категорій у якості категорій вищого порядку на підставі тільки одного критерію.

Третя дихотомія, яку інколи приймають за категорію вищого порядку, відноситься до «видів» копінгу, а саме поведінковий/когнітивний копінг, активний/пасивний та соціальний/відокремлений (індивідуальний). Знову ж таки, проблема полягає у тому, що будь-яка дія може бути здійснена за допомогою різних методів та способів. Наприклад, «уникання» може бути здійснене поведінково як «фізична втеча», через вихід із ситуації, або шляхом «ментальної втечі», через когнітивну самоізоляцію. Подібно до цього, «пошук інформації» може бути здійснено через соціальну активність (наприклад, отримання консультації), або як індивідуальну активність (наприклад, читання довідкових джерел). Такі стратегії копінгу характеризуються тотожним набором функцій, попри те, що вони можуть реалізовуватися різними способами. Разом з тим, всупереч тому, що «поведінкові/когнітивні» та «соціальні/індивідуальні» стратегії копінгу можуть розрізнятися концептуально та емпірично, їх функціональна ідентичність дозволяє класифікувати їх як такі, що належать до однієї категорії вищого порядку [17].

Отже, зважаючи на проведений аналіз наявних типологій моделей поведінки подолання, у цій роботі приймається класифікація категорій вищого порядку, яка побудована відповідно до адаптивних функцій стратегій копінгу як відповіді на стрес. Отже, способи або стратегії копінгу – це гнучкі, інтегровані програми з характерними патернами поведінки, уваги, та емоцій, які організовані відповідно до їх цілей та які, у свою чергу, людина формулює і приводить у дію [19]; тоді як під копінговими діями (instances) розуміють транзакції з контекстом, які передбачають певну поведінку, емоції, фокус уваги та цілі [16]. Крім того, конструкт «копінгова дія» є відбитком організації базових елементів епізоду копінгу (наприклад фізіологія, поведінка, емоції, увага, цілі) під час переживання стресових подій [11]. В основі побудови типології структури копінгу вищого порядку знаходиться структура копінг-стратегій, адже останні поєднують копінгові дії та адаптивні процеси [13]. Види копінг-стратегій утворюють сім'ї копінгу вищого порядку, які характеризуються багатofункціональністю та рядом типологічних рис.

Нарешті, застосування представленої ієрархічної моделі поведінки подолання Skinner може дозволити більш уніфікований підхід до розрізнених емпіричних досліджень поведінки подолання. Це, у свою чергу, ставить завдання її практичної адаптації через пошук методик виміру копінг-стратегій, які б могли стати ефективними інструментами визначення патерну поведінки подолання людини у межах зазначеної ієрархічної моделі.

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Інструменти дослідження. На підставі аналізу наявних методик емпіричного дослідження копінгу було обрано два опитувальники, які могли б вирішити поставлене завдання. Першим обраним інструментом був опитувальник «COPE» авторів С. Carver, М. Scheier, J. Weintraub, запропонований у 1989 році [7]. Опитувальник «COPE» є широковживаною методикою ретроспективного самозвіту. Опитувальник, в основі своїй, ґрунтується на теорії поведінки опанування Folkman та Lazarus [8], які концептуалізували поведінку подолання у термінах когнітивної транзакції між індивідом та навколишнім середовищем у межах певного контексту. Загалом, дослідники поведінки подолання використовували «COPE» у різноманітних природних умовах, включно з умовами іспитів в університетах [6]. Автори оригінальної версії «COPE» характеризували цей інструмент як теоретично побудований багатовимірний опитувальник з 13 шкалами, кожна з яких складається з чотирьох тверджень, що фокусуються на певних аспектах поведінки подолання [7]. П'ять шкал вимірювали проблемно-спрямований копінг, а саме: «Активне подолання», «Планування», «Придушення конкурентних дій», «Обмеження», а також «Пошук інструментальної соціальної підтримки». Наступні п'ять шкал визначались як емоційно-спрямовані: «Звернення до емоційної соціальної підтримки», «Позитивна інтерпретація та особистісний розвиток», «Прийняття», «Заперечення» та «Релігійний копінг». Останні три шкали складались із стратегій «Фокусування на емоціях та емоційна розрядка», «Поведінкове відволікання» та «Ментальне відволікання» від проблеми. Додатково, на підставі експлораторного факторного аналізу, була включена змінна, що стосувалась вживання алкоголю та наркотиків, яка потім була розширена до шкали «Вживання алкоголю та наркотиків»; а також «Почуття гумору». Таким чином утворилась повна версія опитувальника COPE, що складається з 60 тверджень та 15 шкал. У цій роботі використовувалась українська версія диспозиційного опитувальника «COPE» [12]. Іншою обраною методикою був опитувальник SACS – «The Strategic Approach to Coping Scale» [10], або «Стратегії подолання стресових ситуацій» («СПСС») в адаптації Н. Водоп'янової та Є. Старченкової [2], який ґрунтується на теорії ресурсної поведінки подолання, що передбачає ступінь залученості ресурсів для підвищення стресової стійкості людини. Методика «СПСС» складається з дев'яти шкал стратегій копінгу, а саме: «Асертивні дії», «Соціальний контакт», «Пошук соціальної підтримки», «Обережні дії», «Імпульсивні дії», «Уникання», «Маніпулятивні або непрямі дії», «Асоціальні дії» та «Агресивні дії». Згідно з інтерпретацією Hobfoll зі співавторами [10], запропоновані моделі

асоціюються з трьома вісями комунікативного простору поведінки особистості у системі людина-людина, а саме: (1) просоціальна поведінка, (2) активно-пасивна поведінка та (3) пряма-непряма поведінка. Ця модель відбиває спрямованість та індивідуальну активність поведінки людини у стресових ситуаціях спілкування.

Очікувалось, що копінг-стратегії, які визначаються за допомогою цих двох методик, дозволить класифікувати означені копінг-стратегії навколо адаптивних процесів вищого порядку [16], обґрунтованих у цій роботі.

Випробувані. Емпіричне дослідження проводилося на 109 студентах двох вищих навчальних закладів міст Києва та Львову. Вибірка учасників дослідження мала наступні демографічні характеристики: 46 чоловіків та 63 жінок (середній вік склав 24,5 роки).

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

На першому етапі емпіричного дослідження був проведений кореляційний аналіз опитувальників «COPE» та «СПСС» (див. табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнта кореляції rho-Спірмена

СПСС COPE									
	Асертивні дії	Соціальний контакт	Пошук соціальної підтримки	Обережні дії	Імпульсивні дії	Уникання	Маніпулятивні	Асоціальні дії	Агресивні дії
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Позитивна інтерпретація та особистісний розвиток	0,086	0,112	0,150	0,153	0,130	0,088	-0,105	-0,026	-0,250
Ментальне відволікання від проблеми	-0,294	0,188	-0,254	0,308	0,123	0,478**	0,304	0,366	0,377
Знач. (2-сторон)						0,001			
Фокусування на емоціях та емоційна розрядка	-0,180	0,235	0,269	0,151	0,012	0,193	0,296	0,040	0,490**
Знач. (2-сторон)									0,001

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Пошук соціальної інструментальної підтримки	-0,128	0,701**	0,657**	0,010	-0,036	0,221	0,150	0,185	0,252
Знач. (2-сторон)		0,000	0,000						
Активне подолання	0,225*	0,120	0,069	-0,188	-0,212	-0,297	0,237	0,263	0,121
Знач. (2-сторон)	0,03								
Заперечення	0,079	0,173	-0,357	0,542**	0,041	0,495**	0,325	0,287	0,334
Знач. (2-сторон)				0,000		0,001			
Релігійний копінг	0,114	0,368	0,087	0,007	0,315	0,060	0,027	0,114	-0,034
Почуття гумору	0,196	-0,058	0,017	-0,067	-0,074	0,061	0,079	0,094	-0,088
Поведінкове відволікання від проблеми	0,066	0,188	-0,248	0,457**	0,367	0,440**	0,182	0,045	0,286
Знач. (2-сторон)				0,002		0,004			
Обмеження	0,114	-0,085	-0,121	0,490**	-0,094	0,342*	0,310*	0,198	0,197
Знач. (2-сторон)				0,001		0,027	0,046		
Пошук соціальної емоційної підтримки	-0,374	0,504**	0,746**	0,128	-0,049	0,238	0,093	-0,077	0,268
Знач. (2-сторон)		0,001	0,000						

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вживання алкоголю та наркотиків	0,000	0,143	0,020	0,368	0,024	0,282	0,413*	0,202	0,329*
Знач. (2-сторон)							0,007		0,033
Прийняття	-0,176	0,181	0,282	0,158	-0,199	0,286	0,226	0,146	0,159
Придушення конкурентних дій	0,185	0,152	0,148	0,110	-0,287	-0,155	0,129	0,210	0,305
Планування	0,090	-0,016	0,049	-0,101	-0,373*	-0,306*	0,146	0,147	0,001
Знач. (2-сторон)					0,015	0,048			

** - $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$; N=109

З таблиці 2 видно, що ряд шкал української версії опитувальника «COPE» мають помірні та сильні додатні- та помірні від'ємні кореляції зі шкалами методики СПСС. Так, виявлені зв'язки між шкалою «Ментальне відволікання від проблеми» (COPE) та «Уникання» (СПСС) ($\rho = 0,478$, $p \leq 0,01$) «Фокусування на емоціях та емоційна розрядка» (COPE) та Агресивні дії (СПСС) ($\rho = 0,490$, $p \leq 0,01$); «Пошук соціальної інструментальної підтримки» (COPE) та шкалами «СПСС»: «Соціальний контакт» ($\rho = 0,701$, $p \leq 0,01$) і «Пошук соціальної підтримки» ($\rho = 0,657$, $p \leq 0,01$); додатний зв'язок між шкалами «Активне подолання» (COPE) та «Асертивні дії» (СПСС) ($\rho = 0,225$, $p \leq 0,05$); значущі додатні зв'язки між шкалами «Заперечення» (COPE) та «Уникання» (СПСС) ($\rho = 0,495$, $p \leq 0,01$), а також «Заперечення» (COPE) і «Обережні дії» (СПСС) ($\rho = 0,542$, $p \leq 0,01$); «Поведінкове відволікання від проблеми» (COPE) і «Уникання» (СПСС) ($\rho = 0,457$, $p \leq 0,01$); «Поведінкове відволікання від проблеми» (COPE) і «Обережні дії» (СПСС) ($\rho = 0,440$, $p \leq 0,01$); між шкалою Обмеження (COPE) та Обережні дії (СПСС) ($\rho = 0,490$, $p \leq 0,01$); додатні зв'язки між шкалою «Обмеження» (COPE) та «Уникання» (СПСС) ($\rho = 0,342$, $p \leq 0,05$); «Обмеження» (COPE) та «Маніпулятивні дії» (СПСС) ($\rho = 0,310$, $p \leq 0,05$); шкалою «Пошук

соціальної емоційної підтримки» («COPE») та шкалою «СПСС»: «Соціальний контакт» ($\rho = 0,504, p \leq 0,01$) і «Пошук соціальної підтримки» ($\rho = 0,746, p \leq 0,01$); шкалою «Вживання алкоголю та наркотиків» (COPE) та «Маніпулятивні дії» (СПСС) ($\rho = 0,413, p \leq 0,01$) і «Агресивні дії» (СПСС) ($\rho = 0,329, p \leq 0,05$); а також від'ємні зв'язки між шкалою «Планування» (COPE) та шкалами «Імпульсивні дії» (СПСС) ($\rho = -0,373, p \leq 0,05$) та «Уникання» (СПСС) ($\rho = 0,306, p \leq 0,05$).

Обговорення результатів. Треба зазначити, що ця робота не мала на меті створення нового теоретично обґрунтованого інструменту виміру ієрархічного патерну поведінки подолання. Була зроблена спроба окреслення шляхів уніфікації досліджень копінгу з використанням наявним широковживаних у крос-культурному контексті методик. Таким чином не очікувалось, що шкали методик «COPE» та СПСС будуть точно відтворювати способи копінгу ієрархічної моделі. Проте, зважаючи на результати кореляційного аналізу, можливо зробити висновок, що зазначені шкали відповідають певним способам/стратегіям копінгу у конкретній копінг-сім'ї в ієрархічній моделі та вимірюють подібні або компліментарні способи подолання у межах однієї сім'ї. Такі ж шкали методики «COPE», як «Позитивна інтерпретація та особистісний розвиток», «Релігійний копінг», «Почуття гумору», «Прийняття» та «Придушення конкурентних дій» не виявили зв'язків зі шкалами методики «СПСС», що можливо пояснити відсутністю зазначених стратегій копінгу у шкалі «СПСС»; і навпаки, шкала «Асоціальні дії» («СПСС») не виявила зв'язків зі шкалами «COPE». Отже, шкали опитувальників «COPE» та СПСС доповнюють одна одну в комплексному дослідженні ієрархічної моделі копінгу.

На другому етапі проводився аналіз даних, отриманих у цьому теоретико-емпіричному дослідженні, щодо відповідності стратегій подолання, які вимірюються за допомогою опитувальників «COPE» та «СПСС», способам/стратегіям копінгу в ієрархічній моделі Skinner. У результаті було виявлено наступне.

Класифікація копінг-стратегій навколо адаптивних процесів вищого порядку. Перший адаптивний процес ієрархічної моделі поведінки подолання Skinner [16] – координація дій та непередбачених ситуацій, – виконує адаптивну функцію координування дій індивіда, узгоджуючи їх з умовами непередбачуваної ситуації. Метою такого координування є підвищення ефективності у досягненні певних результатів та попередженні небажаних результатів. Копінг у рамках зазначеного адаптивного процесу оцінюється за двома критеріями: можливістю виправити ситуацію та контролювати її, а також здатністю індивіда застосовувати необхідні засоби (ресурси) для досягнення бажаного результату.

Першою сім'єю, яка входить до зазначеного процесу є розв'язання проблеми. Ця сім'я присутня майже в кожній наявній шкалі виміру стратегій копінгу та співвідноситься з активним копінгом. Він характеризується активними спробами досягти результату, почуттям рішучості та зосередженістю уваги на розв'язання проблеми. Адаптивною функцією є пошук ефективних дій у контролі над непередбачуваною ситуацією. Ця сім'я може бути співвіднесена зі стратегією поведінки подолання «Активне подолання» («СОРЕ»), «Придушення конкурентних дій» («СОРЕ») та «Асертивні дії» («СПСС»), «Обережні дії» («СПСС»).

Другою сім'єю є пошук інформації. Вона націлена на збір інформації про стресову ситуацію, включно з її перебігом, причинами, наслідками, та на вивчення можливостей виправлення або вирішення такої ситуації. Кореневою тенденцією дій є активне залучення та спостереження, викликане зацікавленістю. Часто пошук інформації передбачає звернення за порадою до членів сім'ї, знайомих, або до наявних джерел інформації. Ця сім'я співвідноситься з копінг-стратегією «Планування» («СОРЕ»), «Пошук інструментальної соціальної підтримки» («СОРЕ»), «Соціальний контакт» («СПСС»).

Третьою сім'єю є «безпорадність». Вона обертається навколо відмови від контролю над ситуацією. Кореневою тенденцією дії є пригнічена пасивність та відсторонення від активних спроб змінити ситуацію. Ця сім'я може бути співвіднесена зі стратегією копінгу, «Поведінкове відволікання» («СПСС»).

Четвертою сім'єю є «уникання». Її адаптивною функцією є втеча від контакту зі стресовим середовищем або переживанням стресу. У широкій літературі такий копінг зазвичай протиставляється копінгу «розв'язання проблеми». Кореневою тенденцією дії у рамках цієї сім'ї копінгу є когнітивне уникання, поведінкове відсторонення, заперечення та видавання бажаного за дійсне. Ця сім'я співвідноситься з копінг-стратегією «Заперечення», «Уникання» («СПСС»).

Наступним адаптивним процесом є координація ступеню залежності та наявних соціальних ресурсів. Зазначений процес дозволяє людині оцінити додаткові соціальні ресурси, коли їх здається, що її власні ресурси вичерпані або «на межі». Ефективне залучення соціальної підтримки вимагає використання максимальної кількості наявних соціальних ресурсів для їх консервації, а також виваженого рішення про те, до кого звернутися, щоб ефективно впоратися зі стресовою ситуацією. Такий копінг ґрунтується на оцінці наявності джерел соціальної підтримки, та на оцінці того, наскільки сама людина заслуговує на отримання соціальної підтримки.

Першою сім'єю копінгу в рамках цього адаптивного процесу є «пошук підтримки». Це найбільш розповсюджений вид копінгу, який базується на кореневій тенденції дії, що спонукається бажанням звернутися до значущої людини та активними спробами сигналізувати про необхідність допомоги та просити по допомогу. Він характеризується бажанням отримати співчуття та відвернути увагу від стресора й перенести її на джерело соціальної підтримки (що може виражатися у телефонних дзвінках іншим, думках про те, що скажуть інші, та молитві). Ця сім'я співвідноситься з копінг-стратегіями «Звернення до емоційної соціальної підтримки» («СОРЕ»), «Релігійний копінг» («СОРЕ»), «Пошук соціальної підтримки» («СПСС»).

Другою сім'єю копінгів є «самозаспокоєння». Такий копінг має справу з активними спробами піклуватися про себе, контролювати стрес через конструктивний вияв емоцій у прийнятний час та в прийнятному місці. Він визначається як форма конструктивної емоційної поведінки, чим і відрізняється від емоційних видів копінгу, які характеризуються неконтрольованим проявом негативних емоцій. Ця сім'я не має відповідних стратегій копінгу у методиках «СОРЕ» та «СПСС».

Третьою сім'єю у даному адаптивному процесі є «делегування». Цей вид копінгу, природа якого полягає у надмірній залежності від інших людей у ситуації стресу, не достатньо презентований у відповідній літературі. Його недоліком є використання ресурсів інших, що не дозволяє максимально розвивати власні спроможності. Кореневою тенденцією дій у цьому копінгу є бажання, щоб хтось інший взяв на себе розв'язання проблеми, що сполучається із зануренням у себе, жалістю до себе та зосередженням уваги на негативних аспектах кризової ситуації. Ця сім'я співвідноситься з копінг-стратегією «Маніпулятивні дії» («СПСС»).

Четвертою сім'єю у зазначеному адаптивному процесі є «соціальна ізоляція». Метою такого копінгу є захист від контактів з недружнім соціальним контекстом. Його кореневою тенденцією дії є пасивність та відстороненість, які сполучаються з почуттям шоку, сорому, туги та бажанням зникнути та сховатися. Ця сім'я не має відповідних стратегій копінгу, представлених у методиках «СОРЕ» та «СПСС».

Наступним адаптивним процесом є координація пріоритетів та наявних можливостей. Цей процес дозволяє людині підтримувати гнучкість та автономність у кризовій ситуації. Добровільне прийняття наявних обмежень знижує відчуття стресу та перешкоджає виникненню відчуття безпорадності. Копінг у рамках цього адаптивного процесу регулюється оцінкою того, наскільки вільно людина може діяти у ситуації,

що склалася, та наскільки людина може зберегти свої пріоритети (тобто ступінь її автономності).

Першою сім'єю у рамках цього адаптивного процесу є «пристосування». Це досить нова сім'я, відома у літературі як копінг вторинного контролю [17]. Цей копінг стосується процесів гнучкого пристосування власних пріоритетів людини до можливостей, наявних у стресовій ситуації. Копінг відбувається через позитивне когнітивне реструктурування, до якого відносяться спроби переоцінки стресової ситуації з фокусом на позитивні аспекти, та через відволікання, до якого відносяться спроби перенести увагу на альтернативні приємні види діяльності. Ця сім'я представлена копінг-стратегією «Позитивна інтерпретація та особистісний розвиток» («COPE»), «Ментальне відволікання» («COPE»),

Другою сім'єю у рамках зазначеного адаптивного процесу є «обговорення умов/узгодження». Такий копінг містить активні спроби досягти компромісу між пріоритетами індивіда та обмеженнями ситуації. Кореневою тенденцією дії такого копінгу є активна позитивна взаємодія зі стресором з акцентом на наполегливому захисті власних цілей та одночасним гнучким дослідженням або створенням умов для їх реалізації. Ця сім'я представлена копінг-стратегією «Обмеження» («COPE»).

«Покірність» – це третя сім'я копінгів у цьому адаптивному процесі. Такий копінг є протилежним гнучкому пристосуванню та виявляється у пасивному підкоренні стресовій ситуації, яке супроводжується пасивним та постійним фокусом на негативних або руйнівних аспектах стресової ситуації. Ця сім'я може бути співвіднесена з копінг-стратегією «Прийняття» («COPE»).

Останньою сім'єю у цьому адаптивному процесі є «опозиція», копінг якої спрямований на боротьбу з джерелом стресу. Кореневою тенденцією дії є активний рух вперед для знищення перешкоди, який супроводжується ворожістю та злістю. Ця сім'я може бути співвіднесена з копінг-стратегією «Асоціальні дії» («СПСС»), «Агресивні дії» («СПСС»), «Імпульсивні дії» («СПСС»).

Отже, копінг-стратегії, що вимірюються за допомогою опитувальників «COPE» та «СПСС» можливо класифікувати навколо вищих адаптивних функцій ієрархічної моделі поведінки подолання. Разом з тим, очевидні два обмеження. По-перше, ці стратегії не вичерпують всіх можливих способів копінгу, які входять до складу певної сім'ї. По-друге, зазначені методики виміру копінг-стратегій не здатні описати сім'ї копінгу «самозаспокоєння» та «соціальна ізоляція». З іншого боку, опитувальники «COPE» та «СПСС» адекватно виявляють узагальнену тенденцію поведінки

подолання та можуть її описати у категоріях ієрархічного патерну поведінки, відповідаючи на питання: яким/якими саме адаптивними процесами керується поведінка подолання людини у відповідь на стрес, а також якими сім'ями копінгу вона представлена.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Розрізненість визначень та інтерпретацій поведінки подолання створюють певну проблему для систематизації виділених різними дослідниками стратегій копінгу. Обґрунтована доцільність застосування ієрархічної моделі поведінки подолання, запропонованої Skinner зі співавторами [16], що охоплює копінгові дії, копінг-стратегії, копінгові сім'ї та адаптивні процеси (перелічені у порядку узагальнення). Копінгові дії (відчуття, думки чи дії людини у ситуації стресу) групуються в копінг-стратегії як засоби нівелювання стресового фактора, і які є відповіддю особистості на сприйняту загрозу. Стратегії, у свою чергу, згруповані у копінгові сім'ї (families). Співвіднесення копінг-стратегій з ієрархічною класифікацією поведінки подолання, прийнятою в цьому дослідженні, може дати узагальнену оцінку поведінці подолання у категоріях ієрархічного патерну поведінки подолання.

Методологічне або загальнонаукове значення. У цій роботі був зроблений аналіз ієрархічної моделі для опису поведінки подолання та запропонований варіант її практичної адаптації. Це дозволяє більш чітку систематизацію конструктів копінгу та, у свою чергу, більш ефективну організацію емпіричних досліджень поведінки подолання, у тому числі крос-культурних. Зроблено спробу окреслення шляхів уніфікації досліджень копінгу з використанням наявних широкоживаних у крос-культурному контексті методик виміру поведінки подолання.

Перспективи подальших досліджень. Представлена ієрархічна модель поведінки подолання для класифікації рівнів копінгу, у тому числі, стратегій копінгу, може бути застосована для інтерпретації результатів виміру поведінки подолання, зокрема студентів ЗВО, у різноманітних контекстах емпіричного дослідження, у тому числі крос-культурних, з метою глибшого розуміння природи копінгу та систематизації означених досліджень.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] И. С. Василенко. «Копинг-стратегии в формировании должного поведения студентов, ориентированных на работу в атомной

отрасли в рамках курса "культура безпеки", *Глобальная ядерная безопасность*, т. 25, № 4, 2017.

- [2] Н. Е. Водопьянова, и Е. С. Старченкова, *Стратегии и модели преодолевающего поведения: практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности*; Г. С. Никифоров, М. А. Дмитриев, и В. М. Снеткова, Ред. Санкт-Петербург, Россия: Речь, 2001, с. 311–322.
- [3] З. Карпенко, «Копінг-ресурс ментальної солідарності як чинник розбудови сучасного українського суспільства», *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*, № 6, с. 10–13, 2012.
- [4] А. В. Либина, *Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации*. Москва, Россия: Эксмо, 2008.
- [5] А. Ю. Мухіна, та Я. І. Загороднюк, «Особливості захисних механізмів та копінг-стратегій розумово відсталих підлітків: диференціація понять», *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук. праць*. Київ, Україна: НПУ ім. М. П. Драгоманова, вип. 24, с. 325–329, 2013. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія
- [6] C. S. Carver, and M. F. Scheier, «Situational coping and coping dispositions in a stressful transaction», *Journal of personality and social psychology*, vol. 66, no. 1, p. 184, 1994.
- [7] C. S. Carver, M. F. Scheier, and J. K. Weintraub, «Assessing coping strategies: a theoretically based approach», *Journal of personality and social psychology*, vol. 56, no. 2, p. 267, 1989.
- [8] S. Folkman and R. S. Lazarus, «Coping as a mediator of emotion», *Journal of personality and social psychology*, vol. 54, no. 3, p. 466, 1988.
- [9] E. Frydenberg, R. Lewis, G. Kennedy, R. Ardila, W. Frindte, and R. Hannoun, «Coping with concerns: An exploratory comparison of Australian, Colombian, German, and Palestinian adolescents», *Journal of youth and adolescence*, vol. 32, no. 1, с. 59–66, 2003.
- [10] S. E. Hobfoll, C. L. Dunahoo, and J. Monnier, Preliminary test manual: Strategic approach to coping (SACS). Kent, OH: *Applied Psychology Center, Kent State University*, vol. 5, 1994.
- [11] M. Holodynski, «The internalization theory of emotions: A cultural historical approach to the development of emotions», *Mind, Culture, and Activity*, vol. 20, no. 1, pp. 4–38, 2013.
- [12] Y. V. Kovalenko, «Adaptation and validation of the Ukrainian dispositional 'COPE' questionnaire», *Bulletin of Alfred Nobel University. Series 'Pedagogy and Psychology'* (in print).

- [13] R. S. Lazarus, Coping theory and research: Past, present, and future. *Fifty years of the research and theory of R.S. Lazarus: An analysis of historical and perennial issues*. Psychology Press, 2013.
- [14] R. S. Lazarus, «Toward better research on stress and coping», *The American psychologist*, vol. 55, no. 6, pp. 66–73, 2000.
- [15] R. S. Lazarus, and S. Folkman, «Transactional theory and research on emotions and coping», *European journal of personality*, vol. 1, no. 3, p. 141–169, 1987.
- [16] E. A. Skinner, K. Edge, J. Altman, and H. Sherwood, «Searching for the structure of coping: a review and critique of category systems for classifying ways of coping», *Psychological bulletin*, vol. 129, no. 2, p. 216, 2003.
- [17] E. A. Skinner, J. Pitzer, and J. Steele, «Coping as part of motivational resilience in school: A multidimensional measure of families, allocations, and profiles of academic coping», *Educational and psychological measurement*, vol. 73, no. 5, pp. 803–835, 2013.
- [18] E. A. Skinner, and M. J. Zimmer-Gembeck, *The development of coping: Stress, neurophysiology, social relationships, and resilience during childhood and adolescence*. Springer, 2016.
- [19] T. Thomsen, and W. Greve, «Accommodative coping in early adolescence: An investigation of possible developmental components», *Journal of adolescence*, vol. 36, no. 5, pp. 971–981, 2013.

CONCEPTUALIZING AND CATEGORIZING STRUCTURAL ELEMENTS OF STUDENTS' COPING BEHAVIOR

Yuliya Kovalenko,

Corresponding member of

G.S. Kostyuk Institute of Psychology, Kyiv;

Faculty of ALSUN of

Misr International University,

Cairo, Egypt;

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-4070>

yuliya.kovalenko@miuegypt.edu.eg

Abstract. The lack of consensus on the conceptualization and measurement of coping central concepts determined the purpose of this study. It encompassed substantiation of the structural categorization of coping. The advantage of conceptualizing coping as the hierarchical model of Skinner, which includes instances, ways (strategies), and families, was shown. Each coping family has a similar root action tendency with a certain range of adaptive functions that, in turn, are the functions of

certain coping strategies This classification renounces the productive / unproductive coping dichotomy and clearly associates coping groups with adaptive processes and functions. It is shown that the definition of different levels of generalization for describing coping behavior allows for a clearer systematization of coping constructs and, in turn, for more effective organization of empirical studies, including cross-cultural ones. An attempt was made to outline directions of unifying coping studies by using inventories that are widely employed in a cross-cultural context. Based on the theoretical study, certain coping inventories were proposed to match the hierarchical coping model of Skinner, allowing a practical application of the latter. Theoretical and empirical analyses of the “SACS” and “COPE” allowed classifying the coping strategies identified around the higher order adaptive processes justified in this work. It was concluded that the “COPE” and “SACS” questionnaires can be used to empirically investigate the hierarchical model of coping behavior, including coping displayed by students.

Keywords: coping; coping behavior; the hierarchical coping model of Skinner; adaptive process; adaptive function; COPE; SACSC; coping pattern.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ СТРУКТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Коваленко Юлия Васильевна,
научный корреспондент Института психологии
имени Г. С. Костюка АПН Украины, Киев;
преподаватель кафедры «ALSUN»,
Misr International University,
Каир, АРЕ.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-4070>
yuliya.kovalenko@miuegypt.edu.eg

Аннотация. Отсутствие консенсуса по концептуализации и измерению центральных конструкторов совладающего поведения, а именно, копинг-стратегий, обусловили цель этого исследования. Она заключалась в теоретическом обосновании систематизации структурных категорий копинга. Показано преимущество концептуализации иерархической модели совладающего поведения Skinner, которая охватывает действия (instances), стратегии (ways) и семьи (families). Каждая копинг-семья характеризуется подобной корневой тенденцией к определенному действию и охватывает определенный круг адаптивных функций, которые, в свою очередь,

являются функциями стратегий копинга. Данная классификация отказывается от дихотомии продуктивной / непродуктивной копинг, а также четко связывает группы копинга с адаптивными процессами и функциями. Показано, что выделение различных уровней обобщенности для описания совладающего поведения позволяет более четкую систематизацию конструкторов копинга и, в свою очередь, более эффективную организацию эмпирических исследований совладающего поведения, в том числе кросс-культурных. Сделана попытка определения путей унификации исследований копинга с использованием имеющихся и широко используемых в кросс-культурном контексте методик измерения копинга. Основываясь на теоретическом исследовании, были предложены методики измерения совладающего поведения в соответствии с иерархической моделью, что позволяет практическое применение последней. Теоретический и эмпирический анализ инструментов измерения копинг-стратегий «СПСС» и «COPE», позволил классифицировать указанные копинг-стратегии вокруг адаптивных процессов высшего порядка, обоснованных в этой работе. Сделан вывод, что опросники «COPE» и «СПСС» могут использоваться для эмпирического исследования иерархической модели поведения преодоления, в том числе студенческой молодежи.

Ключевые слова: копинг; овладающее поведение; копинг-поведение; иерархическая модель совладающего поведения Skinner; адаптивный процесс; адаптивная функция; COPE; СПСС; паттерн поведения.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] I. S. Vasilenko. «Koping-strategii v formirovanii dolzhnogo povedeniya studentov, orientirovannyh na rabotu v atomnoj otrasli v ramkah kursa "kul'tura bezopasnosti"», Global'naya yadernaya bezopasnost', t. 25, № 4, 2017.
- [2] N. E. Vodop'yanova, i E. S. Starchenkova, Strategii i modeli preodolevayushchego povedeniya: praktikum po psihologii menedzhmenta i professional'noj deyatel'nosti; G. S. Nikiforov, M. A. Dmitriev, i V. M. Snetkova, Red. Sankt-Peterburg, Rossiya: Rech', 2001, c. 311–322.
- [3] Z. Karpenko, «Kopinh-resurs mentalnoi solidarnosti yak chynnyk rozbudovy suchasnoho ukrainskoho suspilstva», Visnyk Kyivskoho

- natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Psykholohiia. Pedahohika. Sotsialna robota, № 6, s. 10–13, 2012.
- [4] A. V. Libina, *Sovladayushchij intellekt: chelovek v slozhnoj zhiznenoj situacii*. Moskva, Rossiya: Eksmo, 2008.
- [5] A. Yu. Mukhina, ta Ya. I. Zahorodniuk, «Osoblyvosti zakhysnykh mekhanizmiv ta kopinh-stratehii rozumovo vidstalykh pidlitkiv: dyferentsiatsiia poniat», *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: zb. nauk. prats. Kyiv, Ukraina: NPU im. M. P. Drahomanova, vyp. 24, s. 325–329, 2013. Seriiia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*.
- [6] C. S. Carver, and M. F. Scheier, «Situational coping and coping dispositions in a stressful transaction», *Journal of personality and social psychology*, vol. 66, no. 1, p. 184, 1994.
- [7] C. S. Carver, M. F. Scheier, and J. K. Weintraub, «Assessing coping strategies: a theoretically based approach», *Journal of personality and social psychology*, vol. 56, no. 2, p. 267, 1989.
- [8] S. Folkman and R. S. Lazarus, «Coping as a mediator of emotion», *Journal of personality and social psychology*, vol. 54, no. 3, p. 466, 1988.
- [9] E. Frydenberg, R. Lewis, G. Kennedy, R. Ardila, W. Frindte, and R. Hannoun, «Coping with concerns: An exploratory comparison of Australian, Colombian, German, and Palestinian adolescents», *Journal of youth and adolescence*, vol. 32, no. 1, c. 59–66, 2003.
- [10] S. E. Hobfoll, C. L. Dunahoo, and J. Monnier, *Preliminary test manual: Strategic approach to coping (SACS)*. Kent, OH: Applied Psychology Center, Kent State University, vol. 5, 1994.
- [11] M. Holodynski, «The internalization theory of emotions: A cultural historical approach to the development of emotions», *Mind, Culture, and Activity*, vol. 20, no. 1, pp. 4–38, 2013.
- [12] Y. V. Kovalenko, «Adaptation and validation of the Ukrainian dispositional 'COPE' questionnaire», *Bulletin of Alfred Nobel University. Series 'Pedagogy and Psychology' (in print)*.
- [13] R. S. Lazarus, *Coping theory and research: Past, present, and future. Fifty years of the research and theory of R.S. Lazarus: An analysis of historical and perennial issues*. Psychology Press, 2013.
- [14] R. S. Lazarus, «Toward better research on stress and coping», *The American psychologist*, vol. 55, no. 6, pp. 66–73, 2000.
- [15] R. S. Lazarus, and S. Folkman, «Transactional theory and research on emotions and coping», *European journal of personality*, vol. 1, no. 3, p. 141–169, 1987.

- [16] E. A. Skinner, K. Edge, J. Altman, and H. Sherwood, «Searching for the structure of coping: a review and critique of category systems for classifying ways of coping», *Psychological bulletin*, vol. 129, no. 2, p. 216, 2003.
- [17] E. A. Skinner, J. Pitzer, and J. Steele, «Coping as part of motivational resilience in school: A multidimensional measure of families, allocations, and profiles of academic coping», *Educational and psychological measurement*, vol. 73, no. 5, pp. 803–835, 2013.
- [18] E. A. Skinner, and M. J. Zimmer-Gembeck, *The development of coping: Stress, neurophysiology, social relationships, and resilience during childhood and adolescence*. Springer, 2016.
- [19] T. Thomsen, and W. Greve, «Accommodative coping in early adolescence: An investigation of possible developmental components», *Journal of adolescence*, vol. 36, no. 5, pp. 971–981, 2013.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-36-59>

УДК 371.01:37.01:35

Любченко Надія Василівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4247-340X>

nadiya-lub@ukr.net

ТЕХНОЛОГІЇ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОЄКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УПРАВЛІННІ ОСВІТОЮ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ Й ОПОРНИМИ ШКОЛАМИ

Анотація. У статті обґрунтовується актуальність застосування інноваційного інструментарію в управлінні освітою об'єднаної територіальної громади (ОТГ) та опорними закладами освіти в умовах децентралізації влади в Україні в контексті визначених нормативно-правовими актами стратегічних завдань. Розкриваються теоретичні засади та погляди сучасних науковців щодо сутнісних характеристик технологій стратегічного планування й проєктного менеджменту в управлінні освітою й опорними закладами освіти, можливості їх упровадження для формування в ОТГ власної ефективної системи забезпечення освітніми послугами населення громади. Описано сутність форсайту як технології формування пріоритетів розвитку, мобілізації максимально великої кількості зацікавлених осіб для досягнення якісно нових результатів у розвитку ОТГ та закладів освіти. Розкрито також теоретичні засади методів «критичних технологій», Дельфі, позитивного оцінювання ситуації, бенчмаркінгу в контексті стратегічного планування діяльності громади. Сформульовано актуальність упровадження технологій проєктного менеджменту, застосування логіко-структурного підходу та матриці під час розробки проєктів і програм розвитку освіти в ОТГ.

У статті розкрито погляд автора на застосування кластерного підходу як основи стратегічного планування, проєктного менеджменту в управлінні освітою ОТГ та опорними закладами освіти. Результатом запровадження описаних у статті технологій має бути розвиток освітньої галузі, яка є пріоритетною для інноваційного розвитку регіонів та спроможної об'єднаної територіальної громади.

Ключові слова: децентралізація управління освітою; об'єднана територіальна громада; Нова українська школа; освітній округ; кластер; опорний заклад освіти; стратегія розвитку; проєкт у публічній сфері; технологія форсайту; бенчмаркінг; метод позитивного оцінювання ситуації; управління проєктним циклом.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Децентралізацію та реформу державного управління визначено першочерговими реформами в Дорожній карті та пріоритетах реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [4]. На розв'язання проблем щодо низького рівня організації влади на місцевому рівні, малоефективного управління суспільним розвитком на регіональному рівні, погіршення якості освіти, незадоволення роботодавців якістю освіти у 2017 році визначено пріоритетні цілі розвитку українського суспільства «Ефективне врядування» та «Розвиток людського капіталу». Відповідно до них сьогодні відбуваються трансформаційні зміни щодо утворення спроможних територіальних громад та підтримки їх розвитку, передачі максимальної кількості повноважень місцевим органам влади та надання таким органам можливості для практичної реалізації делегованих їм повноважень, забезпечення сучасної якісної та доступної загальної середньої освіти («Нова українська школа») [3], [7], [8]. Чинником реалізації таких завдань сьогодні має стати використання як інноваційних, так і наявних, практично апробованих управлінських механізмів для створення умов соціально-економічного зростання й забезпечення повноцінного життя громадян на територіях відповідно до ухвалених стратегічних нормативно-правових актів.

Одним зі значних управлінських повноважень, які отримали органи місцевого самоврядування об'єднаної територіальної громади (ОТГ), є право на формування власної ефективної системи забезпечення освітніми послугами населення своєї громади. З урахуванням соціальної значущості сектора освіти і домінуючого обсягу видаткової частини бюджету ОТГ на його утримання, це завдання має бути першочерговим і найактуальнішим для органів влади ОТГ [10]. За прогнозами експертів, у 2020 році однією з десяти найзатребуваніших компетентностей буде управління людьми. Динаміка реформаційних змін в системі освіти України в умовах децентралізації потребує переходу до нової моделі управління освітою в об'єднаних територіальних громадах, яке має бути високоадаптивним, проєктно орієнтованим та чутким до потреб ринку надання освітніх послуг. Організація мережі опорних шкіл, управління ними в умовах

децентралізації є важливим напрямом освітньої політики щодо реформування національної системи освіти в контексті загальносвітових освітніх трендів [9], [11].

Розкриттю актуальності упровадження, сутнісних характеристик, теоретичних аспектів використання в управлінні освітою технологій стратегічного планування та проєктного менеджменту в умовах децентралізації управління освітою й створення опорних закладів освіти присвячено цю статтю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз праць зарубіжних науковців (М. Альберта, М. Армстронга, А. Гаста, П. Друкера, Дж. Голда, Х. Кян, М. Ламсона, А. Левіна, П. Лоранж, К. Макхема, К. Меллера, М. Мескона, Б. Мулфорда, К. О'Нілла, М. Ноулза, Т. Пітерса, М. Портера, Д. Равена, А. Райлі, К. Роджерса, М. Фуллана, Ф. Хедоурі та ін.) та вітчизняних науковців (В. Андрущенко, О. Боднар, О. Бондарчук, В. Гладкової, Л. Даниленко, Г. Дмитренка, Г. Єльнікової, І. Зязюна, С. Калашнікової, Л. Калініної, Л. Карамушки, О. Касьянової, Н. Клокар, В. Кременя, Т. Лукіної, В. Луначека, В. Маслова, В. Олійника, О. Пастовенського, В. Пікельної, Т. Сорочан, Г. Тимошко та ін.) є актуальним для дослідження проблеми професійного розвитку, підвищення рівня управлінської компетентності керівників органів управління освітою та закладів освіти в умовах децентралізації влади в Україні.

Для розкриття предмета наукового пошуку з проблеми упровадження технологій стратегічного планування та проєктного менеджменту в управлінні освітою в ОТГ доцільним є врахування результатів досліджень, відображених у працях О. Амосова, Є. Бородіна, К. Ващенко, Н. Гончарук, О. Ігнатенка, Ю. Ковбасюка, А. Кузнецова, Ю. Мельника, С. Серьогіна, Ю. Сурміна, В. Толуб'яка, А. Чемериса, Ю. Шарова [14], [16], [17], [18], [20], [21], [22], [24].

Аналізу проблем кластеризації в різних галузях в умовах світових інтеграційних і глобалізаційних процесів присвячено праці сучасних дослідників, зокрема, Н. Анісциної, В. Базилевича, Є. Безвужка, І. Бураковського, М. Бутка, З. Варналій, М. Войнаренка, В. Володіна, В. Геєця, Б. Губського, Н. Клокар, Т. Красікової, Є. Куценко, С. Растворцевої, С. Соколенка, Є. Соколової, О. Серіка, Є. Терешина, М. Тимчука, В. Федорової, О. Хоменка, І. Чикаренко, В. Чужикова та багатьох інших [12], [13], [15], [25].

Різні аспекти упровадження проєктного менеджменту в умовах децентралізації влади, розкриті у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених, аналізуються нами у відповідних публікаціях [19], [26].

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є опис сутнісних характеристик технологій стратегічного планування та проєктного менеджменту, їх упровадження в управлінні освітою ОТГ та опорними школами в умовах децентралізації влади в Україні.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: обґрунтувати актуальність застосування інструментарію стратегічного планування та проєктного менеджменту в контексті визначених нормативно-правовими актами стратегічних завдань в умовах децентралізації; розкрити сутність процесу стратегічного планування як складової формування та реалізації політики регіонального розвитку; описати сутнісні характеристики технологій форсайту та управління проєктним циклом на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних джерел; акцентувати увагу на важливості кластерного та логіко-структурного підходів під час розробки проєктів та програм розвитку освіти ОТГ та опорного закладу освіти.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

У травні 2019 року учасниками круглого столу «Державна служба в Україні: шляхи реформування» обговорювалися актуальні проблеми становлення України як демократичної, соціальної та правової держави, що неможливо зробити без ефективного, якісно нового місцевого самоврядування, управління публічними справами на місцях. В умовах реформи децентралізації влади громадам передано нові повноваження, відкрито можливості самостійно формувати стратегію та реалізувати її. Як зазначалося, на 1 січня 2019 року утворено 876 об'єднаних територіальних громад (на 1 січня 2018 року – 725). У перспективних планах, затверджених урядом, треба Через розширення повноважень новоутворені ОТГ потребують фахівців практично усіх напрямів. Насамперед, є потреба у фахівцях з адміністративного та проєктного менеджменту, стратегічного управління, управління кадрами» [22, с. 143–144].

Безперечно, особлива роль у функціонуванні системи належить стратегічному плануванню, тому що саме органи влади в країні і в регіонах в змозі організувати розроблення науково обґрунтованої стратегії розвитку цього суспільства й окремих територіальних громад, забезпечити координацію ресурсів і зусиль колективів організацій різних галузей та регіонів. Сьогодні в умовах формування громадянського суспільства радикально підвищуються вимоги щодо результативності управління в умовах політичної конкуренції, що зумовлює потребу в чіткому

цілепокладанні та розробленні програм досягнення цілей, наявності ефективних і водночас «м'яких» технологій планування за участю громадськості, тобто певного розвитку методологій і технологій розроблення стратегій [21]. Управлінську складову при інтегрованому підході до формування і реалізації державної регіональної політики Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року визначає як «застосування єдиних підходів до формування і реалізації політики регіонального розвитку, створення єдиної системи стратегічного планування та прогнозування розвитку держави і регіонів, оптимізація системи територіальної організації влади» [5].

Для нашого дослідження важливою є теза про те, що програма чи план будь-якого ієрархічного рівня мають базуватися на чітко визначеній цілі і прогнозі майбутніх подій, узгоджуватися з усіма зацікавленими системами, підсистемами і передбачати можливість координації під час їх виконання, формуватися з використанням чітких кількісних та якісних показників, що піддаються вимірюванню, передбачати стимулювання виконавців. Розроблення прогнозів і програм соціально-економічного розвитку України здійснюється в центральних органах виконавчої влади, при цьому відбувається тісна кооперація з Кабінетом Міністрів України (КМУ), регіональними органами виконавчої влади (місцевими державними адміністраціями, територіальними представництвами центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) та об'єктами управління (підприємствами й організаціями різних сфер життєдіяльності населення). Формування регіональної програми соціально-економічного розвитку передбачає співпрацю з ЦОВВ, органами місцевого самоврядування (ОМСВ), об'єктами управління, споживачами послуг, зацікавленими організаціями. Саме в цей період слід з'ясувати інтереси і потреби всіх учасників процесу, узгодити їх із загальнодержавними та визначити пріоритети або компроміси. Тобто процес планування доцільно організовувати як зустрічний – проекти програм розробляються одночасно на всіх рівнях (від сільської ради до КМУ), а потім здійснюється їх узгодження й уточнення. Під час формування прогнозів та програм, на думку авторів підручника «Державне управління», послаблюються взаємини підпорядкування, активізується творча співпраця фахівців різних установ з виявлення і порівняння значущості проблем, узгодження способів їх розв'язання, пошуку ефективних засобів подолання суперечностей. Зв'язки планування вважають переважно горизонтальними і пропонують зобразити їх у такий спосіб (див. рис.) [16].

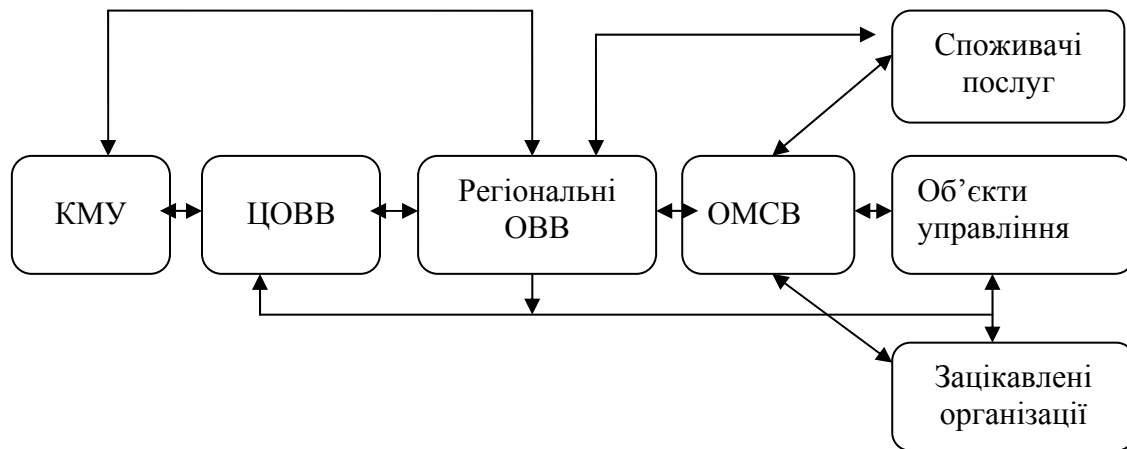

Рис. Схема взаємної координації, що існують в процесі формування прогнозів

Ми поділяємо думку науковців про те, що:

- стратегічне планування – це визначення цілей та процедур організації у довгостроковій перспективі, тоді як оперативне планування – це система управління організацією на поточний період часу [20, с. 9];
- стратегічне планування розвитку територій – процес передбачення майбутнього та його досягнення, що містить розроблення, затвердження та реалізацію стратегії й стратегічного плану розвитку території, охоплює систему довго-, середньо- й короткострокових планів, проектів і програм [17, с. 361].

Розроблені стратегічні плани доцільно оцінювати за схемою, яку пропонують М. Альберт, М. Мескон, Ф. Хедоурі, тобто відповісти на запитання: чи сумісна стратегія з можливостями країни, регіону, територіальної громади, організації; чи можна встановити передбачену міру ризику; чи враховано всі зовнішні загрози і можливості; чи є передбачений засіб використання наявних ресурсів як найкраще [16, с. 434].

Система управління освітою ОТГ та опорними закладами освіти має сьогодні нові завдання й нові виклики, відповіддю на які можуть стати правильно підібрані технології стратегічного планування розвитку й проектного менеджменту. Розгляньмо деякі з них, узявши за основу актуальні для нашого дослідження визначення понять, зроблені науковцями, подані у таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Сутність понять «проект у публічній сфері», «управління проектами», «управління проектним циклом у публічній сфері», «інтегрований підхід при розробці проектів та програм», «логіко-структурний підхід при розробці проектів та програм», «програма (портфель проектів)», «кластер», «освітній кластер», «освітній округ», «опорний заклад освіти»

Поняття	Сутність
1	2
Проект у публічній сфері	<ul style="list-style-type: none"> • Комплекс взаємопов'язаних логічно-структурованих завдань і заходів, упорядкованих у масштабі часу, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки, адміністративно-територіальних одиниць чи територіальних громад, організацій та установ і здійснюються в умовах фінансових та інших ресурсних обмежень у визначені терміни; • певна сукупність управлінських завдань та організаційних дій, методів і засобів, спрямованих на досягнення визначеної мети проектної діяльності [24]
Управління проектами у публічній сфері	<p>Процес інституалізації у програмно-цільовий формат способів втручання державних органів влади чи органів місцевого самоврядування у соціальну реальність з метою розв'язання публічної проблеми. При цьому в умовах обмеженого часу та ресурсів створюються унікальні продукти чи послуги, які не розроблялися раніше та відрізняються від наявних аналогів.</p> <p>Процес інституалізації передбачає: формування структури проекту; розроблення стратегії; формалізацію процедур і розроблення шаблонів координації, управління та фінансування; визначення компетенцій та формування вмінь [24]</p>
Управління проектним циклом	<p>Специфічна управлінська діяльність щодо ухвалення рішень упродовж життєвого циклу проекту, спрямована на розв'язання публічної проблеми завдяки визначенню і досягненню запланованих цілей [24]</p>
Інтегрований підхід під час розроблення проектів та програм	<ul style="list-style-type: none"> • Передбачає узгодженість цілей (національних, секторальних, регіональних, місцевих) та логічної структури проекту; плану робіт з ресурсами і видатками у розрізі результатів; плану робіт з організаційною структурою виконавця проекту; плану робіт і моніторингу; об'єднання і координацію всіх інформаційних систем проекту в єдину систему та зв'язок усіх складових розроблення і втілення проекту з системою управління персоналом;

Продовження табл. 1

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> • має за мету недопущення відриву один від одного стосовно окремих процесів: програмування, ідентифікації, формулювання, фінансування, упровадження, оцінювання та аудиту; • має забезпечити узгодженість процесів створення продукту та процесів управління проектом [24]
Логіко-структурний підхід під час розроблення проектів та програм (ЛСП)	<ul style="list-style-type: none"> • Аналітичний процес і набір інструментів, що використовується під час планування, управління, моніторингу й оцінювання якості проектів; • набір взаємопов'язаних концепцій, які використовуються як частина ітеративного процесу для сприяння структурованому й систематичному аналізу проекту або програми, який складається з двох фаз: аналізу та планування [24]
Програма (портфель проектів)	<ul style="list-style-type: none"> • Сукупність взаємопов'язаних за ресурсами, виконавцями і термінами проектів, які потребують координації та управління реалізацією для досягнення спільної мети [24]
Кластер	<ul style="list-style-type: none"> • Кластер (англ. <i>cluster</i> – скупчення, пучок, група, гроно, рій, жмуток, збиратися групами, асоціюватися, рости гронами) – новий, забезпечений додатковими можливостями спосіб структурування й розуміння економіки, організації теорії та практики економічного розвитку, а також формування й становлення державної політики. <i>Метою розвитку</i> є забезпечення національної самодостатності в умовах глобалізації економічного розвитку [17, 122]; • система співпраці щільно пов'язаних і територіально близьких підприємницьких мереж та організаційних структур (виробників, постачальників, споживачів, уряду, громадських, наукових та освітніх установ, об'єктів інфраструктури, технопарків) з метою організації, раціонального використання і нарощування виробництва продукції світового рівня (інноваційної спрямованості), підвищення конкурентоспроможності кінцевої продукції та економічного зростання регіону [12], [23]
Освітній округ	<ul style="list-style-type: none"> • Це сукупність закладів освіти (їх філій), зокрема закладів позашкільної освіти, закладів культури, фізичної культури і спорту, що забезпечують доступність освіти для осіб, які проживають на відповідній території [1]
Освітній кластер	<ul style="list-style-type: none"> • Сукупність суб'єктів освітньої, наукової, господарської, громадської діяльності (вітчизняні та зарубіжні формальні й неформальні організації різних сфер впливу

Продовження табл. 1

1	2
	й рівнів підпорядкування), які добровільно об'єднуються в єдину організаційну структуру, зберігаючи статус юридичних осіб, знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності з метою створення умов для професійного розвитку керівників і педагогічних працівників галузі освіти [15]
Опорний заклад освіти	• Заклад загальної середньої освіти, що має зручне розташування для підвезення дітей з інших населених пунктів, забезпечений кваліфікованими педагогічними кадрами, має сучасну матеріально-технічну і навчально-методичну бази, спроможний забезпечувати на належному рівні здобуття профільної освіти [1]

На думку дослідників, стратегічне планування розвитку територій містить декілька компонентів, змістове наповнення яких може здійснюватися в такий спосіб: 1) створення робочої групи; 2) оцінювання соціально-економічного стану; 3) визначення політики, концепції розвитку; 4) формулювання бачення майбутнього; 5) SWOT-аналіз (сильні, слабкі сторони, можливості, загрози); 6) TOWS-аналіз (матриця стратегічного вибору); 7) формування пріоритетів, цілей; 8) встановлення завдань з кожної цілі; 9) легітимізація стратегічних документів; 10) реалізація, моніторинг та оцінювання реалізації заходів стратегічних документів [17, с. 362].

Сьогодні актуальним є упровадження технології форсайту (від англ. *foresight* – погляд у майбутнє, передбачення) як технології практичного застосування обґрунтованого передбачення в процес стратегічного планування розвитку ОТГ та опорних закладів освіти. Розроблена і застосована у 1950-ті роки в американській корпорації RAND, де вирішувалися проблеми визначення перспективних військових технологій, ця технологія за короткий час стала однією з найбільш ефективних інструментів інноваційної організації суспільства. Форсайт широко використовується з 1990-х років у державному управлінні передових країн, а також під час розроблення стратегій, проєктів і програм регіонального та місцевого розвитку. Оскільки поняття «форсайт» вбудовується в систему дефініцій щодо розвитку суспільства, розгляньмо характерні погляди на цю технологію різних учених та наукових інституцій [21] (табл. 2):

Таблиця 2

Сутнісні характеристики технології форсайту

Бен Мартін (SPRU, University of Sussex)	Форсайт – це систематичні спроби оцінити довгострокові перспективи науки, технологій, економіки та суспільства, щоб визначити стратегічні напрями досліджень і нові технології, здатні принести найбільші соціально-економічні блага
EU FOREN Guide:	Форсайт – це систематичний, спільний процес побудови бачення майбутнього, націлений на підвищення якості ухвалення правильних ефективних рішень і прискорення спільних дій. Ідеологія форсайту походить від конвергенції тенденцій сучасних розробок у сфері політичного, стратегічного аналізу та прогнозування
ForTech:	Форсайт – це природна людська діяльність, яка, насправді, завжди виконувалася і окремими людьми, і компаніями. Однак, зараз її формалізовано в ефективну методику і застосовується урядами, регіонами, іншими суб'єктами стратегування для формування рамок у науці і технології. Технологія форсайту дає змогу враховувати довгострокові наслідки ухвалення рішень і передбачувати можливості внаслідок їх реалізації. Форсайт може бути використаний для розроблення стратегій і довгострокового планування розвитку регіонів, муніципалітетів, інших видів територіальних утворень
UNIDO:	Форсайт – це сценарне прогнозування соціально-економічного розвитку, тобто його можливих варіантів щодо економіки, промисловості, суспільства у 10–20 річній перспективі
CORDIS:	Прогнозування, оцінювання технологій, дослідження майбутнього й інші форми форсайту – це спроба визначити довгострокові тренди і скоординувати на їх основі ухвалення рішень
С. М. Серьогін, Ю. П. Шаров, Є. І. Бородін, Н. Т. Гончарук [та ін.] (авторський колектив)	Форсайт – це технологія, яка вбирає у себе методи і прийоми, розроблені в межах різних наукових напрямів. Це сукупність інструментів, що допомагають активно передбачати проблеми майбутнього та впливати на них за допомогою узгодження партикулярних інтересів різних верств суспільства. По суті, форсайт є системою методів експертного оцінювання стратегічних напрямів соціально-економічного й інноваційного розвитку, виявлення технологічних проривів, здатних вплинути на розвиток регіону або території в середньо- і довгостроковій перспективі [21]

Мета форсайту – визначення можливого майбутнього, створення його бажаного образу, визначення стратегій для його досягнення. Науковці визначають форсайт як спеціальну технологію формування пріоритетів розвитку та мобілізації максимально великої кількості зацікавлених осіб для досягнення якісно нових результатів у розвитку громад [21]. При цьому слід зазначити, що форсайт відрізняється від інших інструментів передбачування та прогнозування. Прогнози, як правило, формуються вузьким колом експертів і асоціюються переважно з передбаченнями малокерованих подій. В основі форсайту – оцінювання можливих перспектив інноваційного розвитку, пов'язаних із впровадженням досягнень науки і техніки на певній території. При цьому окреслюються можливі технологічні горизонти, які можуть бути досягнуті у разі вкладення певних засобів та організації систематичної роботи, а також імовірні ефекти для розвитку громади. Важливою складовою технології є створення мереж висококваліфікованих і зацікавлених у її реалізації експертів із представників влади, бізнесу, громадських організацій і науковців, які можуть сформулювати адекватну відповідь на політичні, економічні, соціальні та інші виклики. Окрім експертів, форсайт передбачає участь широкого кола зацікавлених осіб – представників різних верств суспільства, так званих стейкхолдерів, не тільки у формуванні картини майбутнього, а й у процесі залучення їх до активних дій щодо реалізації ними ж передбачуваних змін. Отже, метою застосування технології форсайту є не стільки підготовка аналітичного прогнозу за найбільш проблемними напрямками, детальних сценаріїв або ретельно вивірених економічних моделей, скільки об'єднання зусиль основних учасників процесу змін, створення для них умов для консолідації та спільних дій на випередження. Тому в кінцевому підсумку, у форсайті важливий не тільки результат, а й процес його отримання. Методологія кожного конкретного форсайту завжди визначається з урахуванням завдань дослідження і певної сфери його застосування.

У форсайті найпоширенішим є метод Дельфі, який був системно опрацьований у 1953 році у США спеціалістами корпорації RAND під час дослідження перспектив розвитку військового комплексу. Пізніше він уже був використаний у технологічному прогнозуванні та стратегічному плануванні на державному рівні. Суть методу полягає в тому, щоб за допомогою серії послідовних дій (опитувань, інтерв'ю, мозкових штурмів) домогтися максимального консенсусу для визначення правильного рішення. Аналіз за допомогою цього методу проводиться в кілька етапів, результати опрацьовуються статистичними методами. Основною відмінністю цього методу від звичайних опитувань експертів є

забезпечення зворотного зв'язку з респондентами. Дельфі передбачає не разове опитування, а щонайменше дві (до 8) ітерації опитування однієї й тієї ж групи експертів. Анонімність опитування уможливорює зниження впливу найактивніших або авторитетних експертів на індивідуальне оцінювання інших. Метод має три етапи: попередній (підбір групи експертів; чим більша кількість, тим довше триває процес; рекомендовано до 20 експертів); основний та аналітичний (перевірка узгодженості думок експертів, аналіз отриманих висновків та розроблення кінцевих рекомендацій). На основному етапі виокремлюються кілька фаз:

- визначення проблеми – експертам розсилається питання і пропонується його розбити на підпитання. Організаційна група відбирає ті питання, які зустрічаються найчастіше, та складає загальний опитувальник, який розсилається експертам з питаннями (чи можна додати ще щось; чи достатньо інформації; чи є додаткова інформація з питання?). На основі отриманих після цього 20 варіантів відповідей складається наступний опитувальник;

- опитувальник, підготовлений після першого раунду, розсилається експертам, які додають свій варіант вирішення та розглядають висловлені іншими експертами найбільш крайні думки. Експерти мають оцінити проблему щодо аспектів, зокрема, ефективності, забезпеченості ресурсами, якою мірою відповідає початковій постановці завдання. Так виявляються судження експертів, які домінують зближуються їхні погляди, відбувається їхнє ознайомлення з аргументами тих, чий судження є кардинально протилежними. Після цього всі експерти можуть змінювати думку, а процедура повторюється. Ітерації (від лат. *Iteratio* – повторювання) повторюються, поки експертами не буде досягнуто узгодженості між думками або не буде встановлено факт відсутності єдиної думки з проблеми. Результатом роботи експертів є остаточне оцінювання та практичні рекомендації. Кількість ітерацій – від трьох і більше.

У середині ХХ століття з'явився термін «критичні технології». Так називали устаткування та сировину, що не вироблялися у США, але були потрібні для ефективного функціонування збройних сил. Метод пов'язаний з виявленням пріоритетів науково-технічного розвитку на середньострокову перспективу (зазвичай від 3 до 10 років). Зазвичай результатом його використання стають переліки технологій або напрямів досліджень і розробок, які вимагають першочергової уваги. На рівні громади такі «критичні технології» безпосередньо пов'язані з ресурсами та проблемами території. Цей метод допомагає чітко визначити ті наукові досягнення, які можуть бути використані у подальшому розвитку громади. У процесі визначення «критичних технологій» часто застосовується «еталонний аналіз»

(benchmarking), суть якого полягає у порівнянні з іншими регіонами. Метод надає можливість не тільки визначити рівень розвитку технології в певному регіоні, а й співвіднести його з рівнем лідерів, виявити міру відставання, розробити стратегію з прискорення технологічного розвитку в секторах з високим інноваційним потенціалом [21].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі підготовки статті використовувалися системний, діалектичний, структурно-функціональний та формально-логічні (емпіричних спостережень, порівняльного аналізу, синтезу, абстрагування, прогнозування) методи.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Для організацій порядок планування можна представити так:

- спочатку розробляється місія організації;
- розробляються стратегічні цілі та орієнтири або напрями діяльності, виходячи з місії (ці орієнтири часто називають якісними цілями);
  - виконуються оцінювання й аналіз зовнішнього та внутрішнього середовищ організації;
  - визначаються генеральні стратегії;
  - визначаються стратегічні альтернативи організації;
  - здійснюється тактичне планування, тобто планування на більш короткий термін, залежно від тієї чи іншої обраної стратегії;
  - визначається політика досягнення цілей тактичного планування (загальне керівництво для дій та ухвалення рішень);
  - розробляються процедури для кожної можливої конкретної ситуації (описуються дії, які треба здійснити) та правила (що має бути зроблено). Перші п'ять тез належать до прерогативи вищого менеджменту організації, наступні дві – до функцій менеджменту середньої ланки, остання стосується конкретних працівників.

Як учасник українсько-австрійського проекту «Компетентності лідерства та менеджменту для ефективного розвитку якості в опорних школах», що діє під егідою МОН України, посольства Австрії в Україні, «KulturKontaktAustria» (під егідою Міністерства освіти, науки та досліджень Австрії) та ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», за результатами навчання застосовують під час проведення тренінгів з керівниками органів управління освітою райдержадміністрацій та ОТГ, директорами опорних шкіл метод позитивного оцінювання ситуації. Цей метод, розроблений у 1990-х роках, складається з 4-х фаз: 1) дослідження і

розуміння (визначення позитивних ключових факторів; поширення позитивних історій; переосмислення ситуації від «багато не вдається» до «багато йде добре»); 2) ідеальне уявлення (визначення бажань для себе й організації; проект того, що може бути; мотивація та натхнення); 3) оформлення (вибір пріоритетів, уточнення бачень, цілей, принципів); 4) реалізацію (розроблення та узгодження заходів; визначення наслідків для учасників; інформування про результати). Такий метод сприяє оволодінню менеджерами інструментарієм стратегічного планування в загальній середній освіті.

У процесі проведення курсів підвищення кваліфікації керівників управлінь відділів освіти райдержадміністрацій, ОТГ, тренінгів з керівниками опорних шкіл та їх філій нами проводиться їх навчання щодо теоретичних основ, застосування численних і різноманітних методів та інструментів (зокрема, це метод Дельфі, «критичні технології», розроблення сценаріїв, експертні панелі) у форсайті. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій він постійно поповнюється. Прикладом цього є проведення опитувань експертів методом Дельфі з використанням мережі Інтернету. Використовуються також методи математичного моделювання, колективної генерації ідей (мозкової атаки), регресійного аналізу, прогнозу екстраполяції тощо [14]. Вибір набору методів для проведення форсайту залежить від таких факторів, як сфера застосування, поле та горизонт форсайту. Результатом форсайту є Дорожня карта. Як результат форсайту, Дорожня карта є офіційним документом, у якому відображено можливі способи розвитку громади в майбутньому. На її підставі формуються стратегії розвитку та довгострокові пріоритети. Дорожні карти припускають уже задане майбутнє з детальним описом основних етапів і практичних можливих способів його досягнення у цілеспрямованій діяльності стейкхолдерів, які представляють владу, бізнес, громадянське суспільство.

Для спільного виконання визначених Законом України «Про співробітництво територіальних громад» [2] повноважень, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування суб'єктів співробітництва, МОН України рекомендувало здійснювати таке співробітництво у формі «реалізації спільних проектів, що передбачає координацію діяльності суб'єктів співробітництва та акумулювання ними на визначений період ресурсів з метою спільного здійснення відповідних заходів; спільного фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва підприємств, установ та організацій комунальної форми власності – інфраструктурних об'єктів» [10]. Саме тому, на нашу думку, є актуальним дослідження щодо застосування технологій управління проектами у формуванні нової моделі

управління освітою ОТГ та опорними школами відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, реалізацію якої мають забезпечити суб'єкти ОТГ. Важливий внесок у цей процес можуть зробити громадські ради при виконавчому комітеті об'єднаних територіальних громад, реалізація повноважень якої в управлінні освітою може базуватися на засадах управління проєктним циклом, логіко-структурну матрицю якого запропоновано автором практичного посібника «Розроблення та управління проєктами у публічній сфері: європейський вимір для України» А. Чемерисом (табл. 3). Така матриця може бути використана в управлінні освітою ОТГ та опорним закладом освіти під час обговорення із зацікавленими сторонами проблем, мети, цілей, стратегії та способів їх досягнення, що у кінцевому підсумку сприяє успіхові проєкту громади.

Таблиця 3

Модель логіко-структурної матриці (за А. Чемерисом)

Опис проєкту (логіка втручання)	Об'єктивно вимірювані показники досяжності (індикатори)	Джерела перевірки (Як, коли і ким здійснюватиметься збір інформації)	Припущення і ризики
Мета	Показники вимірювання мети	Джерела і методи для перевірки досягнень	
Цілі проєкту	Показники вимірювання цілей проєкту	Джерела і методи для перевірки досягнень	Припущення щодо впливу на зв'язок між цілями проєкту і загальною метою
Результати	Показники вимірювання результатів	Джерела і методи для перевірки досягнень	Припущення щодо впливу на зв'язок між результатами і цілями проєкту
Дії (заходи, види робіт)	Потрібні ресурси	Вартість ресурсів	Припущення та ризики, що впливають на зв'язок між діями і результатами

На нашу думку, в умовах глобалізації, посилення міжнародної конкуренції, зміни парадигми управління конкурентоспроможністю, коли кластери стають ключовим компонентом національних та регіональних планів економічного розвитку в багатьох країнах, ефективним

інструментом підвищення конкурентоспроможності територій, слід застосовувати в стратегічному плануванні розвитку територій та закладів освіти кластерний підхід [19], [26].

Аналітик Асоціації сприяння самоорганізації населення О. Калашникова зазначає, що локальні кластери є перспективним інструментом для розвитку економіки об'єднаних громад, а кластерний підхід до розвитку місцевої економіки передбачає координацію використання ресурсів, стимулювання розвитку перспективних галузей, інтеграцію економічних, соціальних, наукових потенціалів кожної громади і регіону загалом [13].

Серед причин гальмування запровадження кластерних ініціатив в Україні визначає відсутність дієвих стратегій розвитку територій, нерозуміння громадою переваг кластерного підходу у забезпеченні збалансованого розвитку [25]. Саме тому важливого значення набуває реалізація завдання щодо стимулювання співробітництва між закладами освіти, науково-дослідними установами і підприємствами регіонів, визначеного Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року в цілі 1 «Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів» [5].

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, ми розглянули теоретичні аспекти щодо сутнісних характеристик технологій стратегічного планування та проектного менеджменту, можливість їх застосування в управлінні освітою ОТГ та опорним закладом освіти.

Застосування розглянутих технологій дасть можливість стати регіонам економічно сильнішими, взаємноінтегрованими, а також більш самостійними унаслідок запровадження ефективної моделі управління на основі децентралізації, деконцентрації та субсидіарності. Синергетичний ефект кластерної взаємодії суб'єктів об'єднаної територіальної громади з використанням технологій проектного менеджменту та стратегічного планування у контексті утвердження громадянського суспільства виявиться, на нашу думку, у поліпшенні якості послуг органу управління освітою в громаді, сприятиме регіональному інноваційному розвитку, підвищенню конкурентоспроможності установ і закладів освіти, поліпшенню якості життя громадян.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Подальшого опрацювання потребують питання визначення науково-організаційних та нормативно-правових засад застосування технологій проектного менеджменту та стратегічного планування в управлінні

освітою ОТГ та закладами освіти у подальші роки, їх експериментальної перевірки з метою оцінювання як інструментарію, що забезпечує підвищення ефективності менеджменту в освіті.

Набуває свого завершення у 2020 році Концепція реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їхніх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад. Тому слід розробити і запровадити нові стратегії щодо механізмів реалізації безперервної освіти та підвищення їхньої кваліфікації.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна Рада України. (2017, Верес. 28). Закон № 38–39, ст. 380 «Про освіту». [Електронний ресурс].
Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- [2] Верховна Рада України. (2014, Черв. 17). Закон № 34, ст. 1167 «Про співробітництво територіальних громад». [Електронний ресурс].
Доступно: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
- [3] Верховна Рада України. (2015, Лют. 05). Закон № 157-VIII (№ 13, ст. 91) «Про добровільне об'єднання територіальних громад». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/157-VIII>
- [4] Законодавство України. (2015, Січ. 12). Указ Президента № 5/2015 «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
- [5] Кабінет Міністрів України. (2014, Серп. 06). Постанова № 385, № 70, ст. 1966 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247566248>
- [6] Кабінет Міністрів України. (2019, Черв. 19). Постанова № 532, «Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/532-2019-п>
- [7] Кабінет Міністрів України. (2016, Груд. 14). Розпорядження № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/988-2016-р>
- [8] Кабінет Міністрів України. (2017, Квіт. 03). Розпорядження № 275-р «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій

- Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-p>
- [9] Верховна Рада України. (2019, Жовт. 04). *Постанова № 188-IX «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/188-IX>
- [10] Міністерство освіти і науки України (2015, Груд. 30). *Лист № 1/9-633 «Методичні рекомендації з розроблення положення про структурний підрозділ освіти виконавчого органу об'єднаної територіальної громади»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://osvita.ua/legislation/other/49450/>
- [11] Національний інститут стратегічних досліджень (2018, Груд. 01). *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році»*. [Електронний ресурс]. Київ, Україна: НІСД, 2018, 688 с. Доступно: www.niss.gov.ua
- [12] М. Войнаренко, «Конкуренція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні», *Економіст*, № 1, с. 12–15, 2000.
- [13] О. Калашникова, «Кластерний підхід до розвитку об'єднаних територіальних громад», [Електронний ресурс]. *Samooorg: асоціація сприяння самоорганізації населення*.
Доступно: <http://samooorg.com.ua/blog/2016/06/03/klasterniy-pidhid-do-rozvitku-ob-yednanih-teritorialnih-gromad/>
- [14] С. А. Квітка, «Методи соціального прогнозування», *Грані*, № 5, с. 107–112, 2003.
- [15] Н. І. Клокар, «Освітній кластер як альтернативна модель професійного розвитку керівників закладів освіти», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, Вип. 6(35), с. 94–109, 2018. (Серія «Педагогічні науки»).
- [16] Ю. В. Ковбасюк, *Державне управління: у 2-х т.* Київ; Дніпропетровськ, Україна: НАДУ, 2012, Т. 1, 564 с.
- [17] Ю. В. Ковбасюк, *Енциклопедія державного управління: у 8 т., Т. 5 Територіальне управління*; О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатенка, А. О. Кузнецова, Ред. Харків, Україна: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011, 408 с.
- [18] В. Г. Кремень, *Енциклопедія освіти*. Київ, Україна: Юрінком Інтер, 2008, 1040 с.
- [19] Н. В. Любченко, «Потенціал кластерних механізмів в управлінні освітою в умовах децентралізації влади», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, Вип. 2(31), с. 65–81, 2016. (Серія «Управління та адміністрування»).

- [20] Ю. В. Мельник, Н. В. Богданова, *Планування в роботі органів влади та його вплив на підвищення ефективності роботи державних службовців*. Київ, Україна, 2012, 23 с.
- [21] С. М. Серьогін, Ю. П. Шаров, Є. І. Бородін, Н. Т. Гончарук [та ін.], *Управління стратегічним розвитком об'єднаних територіальних громад: інноваційні підходи та інструменти*; С. М. Серьогіна, Ю. П. Шарова, Ред. Дніпропетровськ, Україна: ДРІДУ НАДУ, 2016, 276 с.
- [22] В. Толуб'як, «Формування професійної компетентності публічних службовців: виклики децентралізації», *Державна служба в Україні: шляхи реформування: на «круглому столі» (22 трав. 2019 р.)*. Київ, Україна: Нац. академія прокуратури України, 2019, 186 с.
- [23] В. Федорова, «Теоретико-методичні підходи до визначення поняття "кластер"», [Електронний ресурс]. *Ефективна економіка*, № 9, 2011. Доступно: <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=eng&z=704>
- [24] А. Чемерис, «Розроблення та управління проектами у публічній сфері: європейський вимір для України», *Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні. DESPRO»*. Київ, Україна: ТОВ «Софія-А», 2012, 80 с.
- [25] І. Чикаренко, «Кластерний підхід в управлінні економічним розвитком муніципального утворення», [Електронний ресурс]. *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. праць*, Вип. 4(7), с. 241–255, 2010. Доступно: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04\(7\)/10ciarmu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10ciarmu.pdf)
- [26] N. Liubchenko, «Projects management in the formation of a new model of education management of the combined territorial communities under the conditions of decentralization of power in Ukraine: definitions and aptness of implementation», *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, Vol. 28, No 4, p. 80–85, 2018.

TECHNOLOGIES OF STRATEGIC PLANNING AND PROJECT MANAGEMENT IN MANAGEMENT OF UNITED AREA COMMITTEE AND SUPPORT SCHOOLS

Nadiia Liubchenko,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
associate professor at the Department of
Education Management and Law of the
Central Institute of Postgraduate Education of
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4247-340X>
nadiya-lub@ukr.net

Abstract. The article substantiates the relevance of the use of innovative tools in the management of education of the united territorial community (UTC) and base educational institutions in the conditions of decentralization of power in Ukraine in the context of strategic tasks defined by regulatory acts. The theoretical foundations and views of modern scientists on the essential characteristics of strategic planning and project management technologies in the management of education and base educational institutions are revealed, as well as the possibilities of their implementation in order to form in the UTC their own effective system of providing educational services to the population of the community. The essence of foresight is described as a technology of formation of priorities of development and mobilization of the largest possible number of interested persons for the achievement of qualitatively new results in the development of the UTC and base educational institutions. The theoretical foundations of the methods of "critical technologies", Delphi, positive assessment of the situation, benchmarking in the context of strategic planning of community activities are also revealed. The urgency of the implementation of project management technologies, application of the logical-structural approach and the matrix in the development of projects and programs for the development of education in the UTC are formulated.

The article reveals the author's view on the use of a cluster approach as the basis of strategic planning, project management in the management of the UTC education and base educational institutions. The implementation of the technologies described in the article should result in the development of the educational sector that is a priority for the innovative development of regions and a capable integrated territorial community.

Keywords: decentralization of educational management; integrated territorial community; New Ukrainian School; educational district; cluster; base educational institutional; development strategy; public sector project; foresight technology; benchmarking; positive assessment; project cycle management.

ТЕХНОЛОГИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ПРОЕКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАНИЕМ ОБЪЕДИНЕННОЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОБЩИНЫ И ОПОРНЫМИ ШКОЛАМИ

Любченко Надежда Васильевна,

кандидат педагогических наук, доцент,

доцент кафедры менеджмента образования и права

Центрального института последипломного образования

ГЗВО «Университет менеджмента образования».

Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4247-340X>

nadiya-lub@ukr.net

Аннотация. В статье обосновывается актуальность применения инновационного инструментария в управлении образованием объединенной территориальной общины (ОТО) и опорными заведениями образования в условиях децентрализации власти в Украине в контексте обозначенных нормативно-правовыми актами стратегических заданий. Раскрываются теоретические основы и взгляды современных ученых на сущностные характеристики технологий стратегического планирования и проектного менеджмента в управлении образованием и опорными заведениями образования, возможности их внедрения для формирования в объединенной территориальной общине своей эффективной системы обеспечения образовательными услугами населения общины. Описана суть форсайта как технологии формирования приоритетов развития, мобилизации максимально большего количества заинтересованных лиц для достижения качественно новых результатов в развитии ОТО и заведений образования. Раскрыты также теоретические основы методов «критических технологий», Дельфи, положительного оценивания ситуации, бенчмаркинга в контексте стратегического планирования деятельности общины. Сформулирована актуальность внедрения технологий проектного менеджмента, применения логико-структурного подхода и матрицы при разработке проектов и программ развития образования в ОТО.

В статье раскрыто мнение автора о применении кластерного подхода как основы стратегического планирования, проектного менеджмента в управлении образованием объединенной территориальной общины и опорными заведениями образования. Результатом внедрения описанных в статье технологий должно быть развитие образовательной отрасли, которая является приоритетной

в инновационном развитии регионов и состоятельной объединенной территориальной общины.

Ключевые слова: децентрализация управления образованием, объединенная территориальная община, Новая украинская школа, образовательный округ, кластер, опорное заведение образования, стратегия развития, проект в публичной сфере, технология форсайта, бенчмаркинг, метод положительного оценивания ситуации, управление проектным циклом.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres. 28). Zakon № 38–39, st. 380 «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- [2] Verkhovna Rada Ukrainy. (2014, Cherv. 17). Zakon № 34, st. 1167 «Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
- [3] Verkhovna Rada Ukrainy. (2015, Liut. 05). Zakon № 157-VIII (№ 13, st. 91) «Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/157-VIII>
- [4] Zakonodavstvo Ukrainy. (2015, Sich. 12). Ukaz Prezydenta № 5/2015 «Stratehiia staloho rozvytku «Ukraina – 2020». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
- [5] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2014, Serp. 06). Postanova № 385, № 70, st. 1966 «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247566248>
- [6] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2019, Cherv. 19). Postanova № 532, «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro osvitnii okruh i oporny zaklad osvity». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/532-2019-p>
- [7] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2016, Hrud. 14). Rozporiadzhennia № 988-r «Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity “Nova ukrainska shkola” na period do 2029 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/988-2016-p>
- [8] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2017, Kvit. 03). Rozporiadzhennia № 275-r «Pro zatverdzhennia serednostrokovoho planu priorytetnykh dii Uriadu do 2020 roku ta planu priorytetnykh dii Uriadu na 2017 rik». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-p>

- [9] Verkhovna Rada Ukrainy. (2019, Zhovt. 04). Postanova № 188-IX «Pro Prohramu diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/188-IX>
- [10] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2015, Hrud. 30). Lyst № 1/9-633 «Metodychni rekomendatsii z rozroblennia polozhennia pro strukturnyi pidrozdil osvity vykonavchoho orhanu obiednanoi terytorialnoi hromady». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://osvita.ua/legislation/other/49450/>
- [11] Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen (2018, Hrud. 01). Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2018 rotsi». [Elektronnyi resurs]. Kyiv, Ukraina: NISD, 2018, 688 s. Dostupno: www.niss.gov.ua
- [12] M. Voinarenko, «Konkurentsiiia klasteriv – shliakh do vidrozhennia vyrobnytstva na rehionalnomu rivni», Ekonomist, № 1, s. 12–15, 2000.
- [13] O. Kalashnykova, «Klasternyi pidkhid do rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad», [Elektronnyi resurs]. Samoorg: asotsiatsiia sprianiia samoorhanizatsii naselennia. Dostupno: <http://samoorg.com.ua/blog/2016/06/03/klasteriy-pidhid-do-rozvitku-ob-yednanih-teritorialnih-gromad/>
- [14] S. A. Kvitka, «Metody sotsialnoho prohnozuvannia», Hrani, № 5, s. 107–112, 2003.
- [15] N. I. Klokar, «Osvitnii klaster yak alternatyvna model profesiinoho rozvytku kerivnykiv zakladiv osvity», Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, Vyp. 6(35), s. 94–109, 2018. (Seriiia «Pedagogichni nauky»).
- [16] Yu. V. Kovbasiuk, Derzhavne upravlinnia: u 2-kh t. Kyiv; Dnipropetrovsk, Ukraina: NADU, 2012, T. 1, 564 s.
- [17] Yu. V. Kovbasiuk, Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia: u 8 t., T. 5 Terytorialne upravlinnia; O. Yu. Amosova, O. S. Ihnatenka, A. O. Kuznetsova, Red. Kharkiv, Ukrina: Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr», 2011, 408 s.
- [18] V. H. Kremen, Entsyklopediia osvity. Kyiv, Ukraina: Yurinkom Inter, 2008, 1040 s.
- [19] N. V. Liubchenko, «Potentsial klasternykh mekhanizmiv v upravlinni osvitoiu v umovakh detsentralizatsii vlady», Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, Vyp. 2(31), s. 65–81, 2016. (Seriiia «Upravlinnia ta administruvannia»).
- [20] Yu. V. Melnyk, N. V. Bohdanova, Planuvannia v roboti orhaniv vlady ta yoho vplyv na pidvyshchennia efektyvnosti roboty derzhavnykh sluzhbovtsiv. Kyiv, Ukraina, 2012, 23 s.

- [21] S. M. Serohin, Yu. P. Sharov, Ye. I. Borodin, N. T. Honcharuk [ta in.], Upravlinnia stratehichnym rozvytkom obiednanykh terytorialnykh hromad: innovatsiini pidkhody ta instrumenty; S. M. Serohina, Yu. P. Sharova, Red. Dnipropetrovsk, Ukraina: DRIDU NADU, 2016, 276 s.
- [22] V. Tolubiak, «Formuvannia profesiinoi kompetentnosti publichnykh sluzhbovtsiv: vyklyky detsentralizatsii», Derzhavna sluzhba v Ukraini: shliakhy reformuvannia: na «kruhlomu stoli» (22 trav. 2019 r.). Kyiv, Ukraina: Nats. akademiia prokuratury Ukrainy, 2019, 186 s.
- [23] V. Fedorova, «Teoretyko-metodychni pidkhody do vyznachennia poniattia "klaster"», [Elektronnyi resurs]. Efektyvna ekonomika, № 9, 2011. Dostupno:<http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=eng&z=704>
- [24] A. Chemerys, «Rozroblennia ta upravlinnia proektamy u publichnii sferi: yevropeyskyi vymir dlia Ukrainy», Shveitsarsko-ukrainskyi proekt «Pidtrymka detsentralizatsii v Ukraini. DESPRO». Kyiv, Ukraina: TOV «Sofiiia-A», 2012, 80 s.
- [25] I. Chykarenko, «Klasternyi pidkhid v upravlinni ekonomichnym rozvytkom munitsypalnoho utvorennia», [Elektronnyi resurs]. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia: zb. nauk. prats, Vyp. 4(7), s. 241–255, 2010.
Dostupno: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04\(7\)/10ciarmu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10ciarmu.pdf)
- [26] N. Liubchenko, «Projects management in the formation of a new model of education management of the combined territorial communities under the conditions of decentralization of power in Ukraine: definitions and aptness of implementation», Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, Vol. 28, No 4, p. 80–85, 2018.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-60-82>
УДК 159.9

Мухіна Любов Яківна,
аспірантка, методист вищої категорії
кафедри психології та особистісного
розвитку Навчально-наукового інституту
менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>
liubov.yakivna@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОЩЕННЯ» ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДЕЙ З ХРИСТІЯНСЬКИМ СВІТОГЛЯДОМ

Анотація. У статті представлено результати аналізу сучасних визначень поняття «прощення» в психологічній науці на основі праць вітчизняних, російських та зарубіжних авторів. Охарактеризовано основні положення щодо концепції прощення відповідно до християнського світогляду. Завдяки аналізу наукової психологічної літератури та особливостей християнського світогляду щодо тлумачення поняття «прощення» в процесі дослідження подано його визначення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

Визначено особливості уявлень християн, а також особливості біблійного вчення з теми прощення, що дало можливість сформулювати таке визначення поняття «прощення», яке враховуватиме особливості світогляду християн, що підвищує ефективність дослідження феномену прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом. Сучасним представникам українського суспільства, які наслідують християнські цінності в повсякденному житті, властива система цінностей та емоційне ставлення щодо питання прощення кривдників і ворогів, що формується в процесі особистісного розвитку упродовж їхнього життя на основі принципів біблійного вчення.

Розкрито, що принципи ефективного прощення існують об'єктивно, можуть бути виявлені в процесі наукового дослідження, але також про них можна знайти важливу інформацію в духовних літературних джерелах, наприклад, у Біблії, що значно сприяє психологічному науковому дослідженню прощення у людей з християнським світоглядом. Поняття «прощення» в богословському підході

розглядається подібно до того, як відбувається застосування релігійного підходу щодо питання відкриття науковцями природничих законів, тобто подібно до того, як закони природи, які відповідно до релігійного вчення встановлені Богом та існують незалежно від волі людей, не створюються науковцями, а лише відкриваються або виявляються ними. При цьому важливо усвідомлювати співвідношення поняття сутності поняття «прощення» в межах наукового психологічного підходу та християнського богослов'я, що є об'єктивно дуже важливим питанням у процесі дослідження психологічного супроводу прощення як чинника особистісного розвитку у людей з християнським світоглядом.

Ключові слова: прощення; науковий підхід; богословський підхід; християнський світогляд; християнська психологія.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначення поняття «прощення» у людей з християнським світоглядом пов'язана з існуванням у сучасному світі великої кількості людей, які сповідують християнську мораль, наявністю в суспільстві кризи смислу, а також зі стрімким розвитком християнської психології як практичної діяльності християнських психологів, здатної актуалізувати духовні потреби людей християнського віросповідання [1, с. 291], сприяти пошуку відповідей на непрості світоглядні питання, супроводжувати християн у кризових ситуаціях, які вони переживають [1, с. 293].

Для послідовників християнської релігії особистісний розвиток, змінювання та вдосконалення тісно пов'язані з духовністю [1, с. 292], яка відповідає біблійному вченню. Християнське тлумачення духовного вдосконалення відрізняється від світського за багатьма важливими критеріями, наприклад, щодо визначення сенсу життя [1, с. 292]. Проблема визначення змісту життя у християнській психології ґрунтується на теологічному тлумаченні сутності призначення та життя людини загалом [2, с. 70].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці сучасних американських учених Р. Енрайта, Е. Уортінгтона та М. МакКаллоу мають велике значення для дослідження проблеми прощення. За останні десять років підвищився інтерес до проблеми прощення серед російських науковців-психологів, праці яких присвячено здебільшого визначенню поняття «прощення» та певним аспектам процесу прощення.

У сучасній психологічній практиці спостерігається тенденція

зближення психології з різними духовними та релігійними сферами [3, с. 278]. На думку Х. Манерова, є дві основні проблеми, які пов'язані з терміном «християнська психологія» і виділенням її як окремого наукового напрямку: 1) різниця в науковому та релігійному християнському тлумаченні природи людини; 2) як вважає Х. Манеров, у сучасному християнстві втрачено справжнє розуміння того, що таке християнська психологія, яке мали християнські психологи кінця XIX – початку XX ст. Вів вважає, що основними методологічними проблемами християнської психології є: про природу досліджуваного об'єкта (філософсько-світоглядні обґрунтування, відділення проблемного в науці знання про об'єкт від готового, що береться з інших наук, які мають більш загальний характер); про предмет науки; про метод науки.

На думку С. Воробйова, предметом і завданням християнської психології є: цілісне живе знання про генезис гріховних пристрастей і пастирське мистецтво лікування людських душ. За такого розуміння православна психологія стає частиною сотериології – вчення про спасіння людини, відновлення її душі, пошкодженої гріхопадінням.

Усвідомлення спільних характеристик та різниці у визначеннях сутності поняття «прощення» в межах наукового психологічного підходу та християнського богослов'я сприяє більш якісному та глибокому вивченню особливостей прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом та ефективнішому використанню наукового інструментарію в процесі виконання наукового психологічного дослідження проблеми прощення.

Унаслідок аналізу праць вітчизняних та зарубіжних учених виявлено, що особливості визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку у людей з християнським світоглядом ученими не було достатньо досліджено.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає в дослідженні особливостей визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

Досягнення означеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) проаналізувати визначення прощення в сучасних наукових психологічних працях;

2) сформулювати особливості сутності поняття «прощення» у людей з християнським світоглядом на основі аналізу християнської богословської літератури та біблійних текстів;

3) запропонувати визначення поняття «прощення» на основі

результатів аналізу наукової психологічної літератури та з урахуванням визначених особливостей поняття «прощення» в межах християнського богослов'я, яке доцільно використовувати під час дослідження феномену прощення як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Проблема прощення становила інтерес ще стародавніх мислителів, таких, як Луцій Анней Сенека, Вольтер, Піфагор, Демокрит, Плутарх та ін. Значна кількість наукових досліджень щодо проблеми прощення почала з'являтися з 1980-х років [4].

Методологічні основи прощення розглядалися у працях В. Франкла, Е. Фромма, Ю. Орлова, А. Родіонової, С. Рубінштейна, Р. Енрайта, Е. Гассіна та ін. Після опрацювання наукової літератури (Е. Вортінгтон, Е. Гассіна, Р. Енрайта, Дж. Нортона, та Г. Родіонова, С. Сідоренко, Н. Уейд, Т. Харгрейв та ін.) прощення можна визначити як процес, який характеризується проявом особистої добровільної ініціативи людини, яку образили, щодо отримання емоційної і духовної свободи від образи, а також усвідомлений нею її власний вибір відмовитися від помсти за заподіяний їй емоційний або матеріальний збиток, приймаючи і визнаючи при цьому реальність завданої моральної шкоди.

Для розроблення заходів щодо психологічного супроводу прощення потрібно визначитися з поняттям «прощення». Дослідники певною мірою дійшли згоди про те, що не є прощенням (М. МакКаллоу [8], [9]). Деякі автори погоджуються, що прощення слід відрізняти від примирення (С. Фрейндмен [10]), правового помилювання (Р. Енрайт [11]), прийняття (Г. Вінстра [12]), і забування (С. Сідоренко [13], Л. Смедес [14]). Крім того, М. МакКаллоу відзначає, що прощення не є також спростуванням або придушенням емоцій, які виникли внаслідок образи [8], [9].

У книзі американських авторів (Jeritt Tucker, Rachel Bitman-Heinrichs, Nathaniel G. Wade, Marilyn A. Cornish) «Прощення та здоров'я: наукові докази та теорії, що стосуються поняття прощення як фактора поліпшення здоров'я» (Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health) [5], виданій у 2015 р., у розділі під назвою «Визначення прощення: історичні коріння, сучасні дослідження та основні ідеї для охорони здоров'я (Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes) проаналізовано сучасні погляди філософів, богословів та науковців на поняття «прощення» та визначено такі особливості результатів

досліджень сучасних дослідників:

1) процес прощення пов'язаний із певними світоглядними ідеями: богословськими, моральними тощо;

2) у процесі прощення слід розрізняти вольове рішення й емоційне прощення;

3) для досягнення ефективності процесу прощення дослідники звертали увагу на зниження рівня непростення чи збільшення рівня прощення;

4) кінцевою метою прощення можуть бути зміни у свідомості, у поведінці людини, у міжособистісних відносинах між людьми.

Дослідження поняття «прощення» серед людей з християнським світоглядом пов'язане з формуванням окремого напрямку в психологічній науковій теорії і практиці – християнська психологія.

Термін «християнська психологія» вперше було використано в 1855 р. німецьким богословом, філософом та істориком Францом Деліч («Система біблійної психології») [3, с. 280].

Відповідно до християнської психології існують три рівні буття людини: тіло, душа, дух [2, с. 72]. При цьому категорія «дух» відрізняється від категорії «душа»: тоді як «душа» співвідноситься з психічною діяльністю людини внаслідок набуття індивідуального досвіду, категорія «дух» пов'язана з визнанням наявності у внутрішньому світі людини духовного першопочатку – духу [6, с. 73].

У межах пострадянського простору великий вплив на формування методологічних основ прощення у процесі розвитку християнської психології як галузі психологічної науки в останнє десятиліття ХХ ст. справили праці науково-дослідного колективу, до складу якого увійшли Б. Братусь, Ф. Василюк, Р. Грановська, А. Лоргус, Д. Авдеев та ін. [2, с. 292].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для визначення поняття «прощення» як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз наукових праць з досліджуваної проблеми, аналіз богословської літератури та біблійних текстів, синтез, порівняння, індукція та дедукція.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Визначення поняття «прощення» має ключове значення, оскільки залежно від того, як визначають прощення, збір інформації, висновки та цілі, дослідження можуть суттєво відрізнятися.

Поняття «прощення» використовується з давніх часів у релігійному

житті суспільства як важливий чинник емоційного розвитку та відновлення людських взаємин. Визначення прощення залежить від культурних факторів, пов'язаних із релігійними, філософськими та теоретичними особливостями світогляду людей. Сама концепція прощення датується тисячами років. Великі світові релігії завжди мотивували до прощення, при цьому представники певних релігій мають значний практичний досвід щодо цієї проблеми.

У психологічній літературі можна виділити два основні напрями на шляху визначення та дослідження прощення як психологічної проблеми. Перший напрям пов'язаний із релігійним баченням походження й функціонування людської душі, а другий – з прагненням об'єктивно науково дослідити прощення та його значення в житті людини і суспільства.

Щодо першого напрямку досліджень стосовно прощення, то розуміння сутності й особливостей прощення базується на положеннях релігійних книг, наприклад, для християн такою книгою є Біблія.

Другий напрям стосується літератури, в якій прощення розглядається як психологічний процес, акт, дія тощо людської душі, що базується на історичній спадщині досліджень взаємин між людьми, вивченні сутності та механізмів прощення. На основі словникових тлумачень можна виділити такі ознаки лексеми «forgiveness»: 1) «акт і процес прощення кого-небудь за що-небудь»; 2) «бажання простити». Отже, в англійській науковій літературі прощення визначається як стан, почуття і процес [7, с. 103].

Прощення слід відрізнити від толерантності. Культура вибачення і культура толерантності, на нашу думку, відрізняються за змістом переживання, когнітивного стану, дії. Прощення завжди є активною дією, внутрішньою і зовнішньою (зокрема, це вибір вибачення, відмова від помсти, подолання образи, сприяння тощо), тоді як толерантність, скоріше, означає відмову від дії, нечутливість [2, с. 162–163].

Якщо виходити з того, що завдання образи пов'язане з такими важкими емоційними станами і переживаннями кривдника, як заздрість, гнів, страх, фрустрація, агресія тощо, то зрозумілою є можливість співчуття людині, яка перебуває у стані несвободи, у пристрасному стані душі, що, як пише Іоанн Крондштадський «є духовна смерть і знак дії в серцях наших ворога нашого спасіння». Приклад такого співчуття-прощення є у Ф. Достоевського в романі «Брати Карамазови», коли старець Зосима вклонився земним поклоном «великому майбутньому стражданню» грішника Дмитра, що не має нічого спільного з толерантністю, оскільки означає не зниження чутливості до дії, звикання, терпіння, але активну дію співчуття [16, с. 36].

Деякі дослідники стверджують, що прощення може бути здійснене без відновлення взаємин, хоча примирення при цьому може відбутися. Це особливо важливо в ситуаціях, коли кривдник помер або більше не бере участі у житті жертви [17], [18].

Прощення – це не простий акт схвалення. Схвалення є запереченням факту завдання образи, адже схвалювати кривдника – значить, свідомо погоджуватися з ним.

Важливо розуміти, що той, хто прощає, зазвичай із часом забуває про образу. Однак слід пам'ятати, що без справжнього вибачення просте свідоме забуття факту образи є те ж саме, що придушення емоцій. Тривалий час пригнічуючи в собі емоції людина завдає шкоди своєму душевному здоров'ю. Важливим аспектом прощення є те, що ніхто не може змусити людину простити по-справжньому. Прощення – це завжди вибір, тобто вольова діяльність людини.

Тоді як релігійні дослідники, філософи та навіть широка громадськість прагнуть пояснити, коли прощення є раціональним чи моральним, наукова психологія зосереджується на практичних аспектах прощення, прагнучи зрозуміти його психологічні властивості, умови виникнення та переваги для здоров'я [5, с. 24]. Емпірична психологія намагається зрозуміти, який набір міжособистісних та внутрішньоособистісних процесів впливає на прощення.

Розгляньмо деякі визначення поняття «прощення». На думку Ц. Мкртчян, прощення – це багатогранний процес, що потребує сил та енергії, водночас даруючи зцілення від образ [19, с. 77].

На думку А. Гусєва, прощення – активний процес, який передбачає ціннісне ставлення, повагу до іншого, готовність до діалогу, розуміння суб'єкта та саморозуміння [20, с. 275].

Г. Родіонова визначає прощення як моральну потребу, відмову від обвинувачення через прийняття позиції іншого, визнання власної провини і піднесення над ситуацією, що склалася [20, с. 275].

С. Сідоренко вважає, що прощення – це не просто рішення людини, це, передусім, зміни в її психіці, які є процесом та завершеним актом. Волі людини належить лише рішення розпочати процес прощення. Власне, вибір забути образу не є прощенням і не має будь-якої моральної цінності, при цьому процес забуття образи людина порівнює з процесом забуття емоцій, які вона тримає у собі, не даючи їм проявитися через певні причини. Справжній процес прощення характеризується визнанням заподіяної шкоди, відмовою відповісти на образу та бажанням подолати негативні реакції, які виникли [13, с. 118–119].

У книзі американських авторів «Прощення та здоров'я: наукові

докази та теорії, що стосуються поняття прощення як фактора поліпшення здоров'я» (Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health) в розділі «Визначення прощення: історичні коріння, сучасні дослідження та основні ідеї для охорони здоров'я» (Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes) [5] замість чіткого визначення прощення пропонується класифікація поглядів філософів, богословів, науковців на поняття «прощення» відповідно до таких п'яти критеріїв:

- 1) яких ідей явно або приховано дотримуються дослідники – богословських, моральних тощо;
- 2) чи проведено дослідниками різниці між вольовим рішенням та емоційним прощенням;
- 3) чи звертали дослідники увагу на зниження рівня непрощення чи збільшення рівня прощення;
- 4) що є кінцевою метою прощення – зміни у свідомості чи зміни в поведінці та міжособистісних взаєминах між людьми;
- 5) яким аспектам прощення надається більше значення – ситуативним чи диспозиційним [5, с. 18].

А. Сокур у своїх дослідженнях з проблеми прощення вживає термін «пробачення» [4], [21], [22], [23], [24], [25]. На нашу думку, слід відрізнити поняття «прощення» і «пробачення». Відповідно до Словника української мови (академічного тлумачного словника 1970–1980) прощення визначається як дія за значенням прощати, простити, поблажливість до кого-небудь, скасування кари, помилування [26, с. 355], тоді як пробачення розуміють як прощення за що-небудь учинене, вибачення [26, с. 112]. Таким чином, поняття «прощення» є ширшим за поняття «пробачення», тому в нашому дослідженні ми використовуємо термін «прощення».

Визначення прощення А. Сокур пов'язане з представленням його як глибинного внутрішнього процесу подолання негативних думок та переживань стосовно кривдника чи болючої ситуації, що виникли внаслідок сприйняття міжособистісного болю, нейтралізації їх або навіть заміни на позитивні [22, с. 8].

А. Сокур виділяє такі види прощення, залежно від об'єкта провини: 1) пробачення себе; 2) пробачення інших; 3) пробачення ситуації загалом [24, с. 74]. Відповідно до її досліджень фактор ситуації (як непередбачуваної події чи явища, що виходить за межі уявлень людини щодо різних аспектів життя і спричиняє негативні відчуття та стани) як об'єкт провини був виокремлений у 2005 р. дослідниками Л. Томпсоном, Ч. Снайдером, Л. Хоффманом. А. Сокур при цьому також акцентує увагу на аспект образи на Бога як об'єкт провини, який певною мірою схожий на

образу людини на ситуації в її житті [4].

На думку Р. Касаріана, прощення передбачає усвідомлення людиною потреби в переході від бачення себе жертвою образи до творця власного життя, а також усвідомлення того, що особисте ставлення до ситуації – це власний вибір людини [21, с. 120].

А. Сокур пропонує таке визначення прощення в межах психоаналітичного напрямку: воно є несвідомим вираженням потреби людини у людських стосунках, де пріоритетне значення має якість таких стосунків [25, с. 67].

Один зі способів визначення прощення – це розуміння його як процесу. Замість того, щоб намагатися пояснити, коли і чому відбувається прощення, у цьому випадку важливо визначити послідовність етапів прощення. Етапні моделі описують серію взаємозалежних, але необов'язково лінійних фаз. Такі моделі можуть бути отримані з теоретичних знань (наприклад, використання Е. Уортінгтоном гіпотези емпатії-альтруїзму [27] або моральних імперативів, зокрема Р. Енрайт [28] зосереджується на розвитку моральної ідентичності), вони визначаються через свою спрямованість на конкретну послідовність змін у когнітивних, афективних та/або поведінкових процесах (П. Стелан, Т. Совік) [29]. Відповідно до більшості моделей процесу припускається, що прогрес на кожному етапі процесу прощення залежить від успіху на попередніх етапах.

Розуміння численних процесів, пов'язаних із прощенням, має важливе значення, тому що вони вказують на те, що прощення не є єдиним актом [29], при цьому розкривається, що прощення є багатоаспектною конструкцією. Однак досі немає чіткого розуміння порядку протікання змін та процесів відповідно до моделей прощення. Деякі автори вказують на те, що рішення про прощення має передувати когнітивним та афективним змінам [28], інші вважають, що співпереживання кривднику передує рішення про прощення [27] або може відбутися в будь-який час [27]. Хоча ранні моделі прощення мали кінцевою метою прощення зміни у міжособистісних мотиваціях та поведінці [30], більш пізні моделі були зосереджені лише на інтрапсихічних процесах жертви образи, ураховуючи афективні стани та когнітивні зміни [31].

Американський дослідник Т. Харгрейва поняття «прощення» розкриває за допомогою визначення таких понять, як інсайт, розуміння, надання можливості для компенсації (заподіяної шкоди), відкритий акт прощення, а також таких проявів болю, як сором, злість, контроль, хаос [32, с. 45–46].

На нашу думку, релігійна, духовна сутність поняття «прощення» розкриває важливі глибинні принципи прощення, може сприяти визначенню того, що є помилковим серед ідей щодо проблеми прощення,

збагачує людське розуміння прощення тими духовними ідеями, автором яких відповідно до релігійного світогляду є Бог, Творець Всесвіту. Це має важливе значення для дослідження прощення у людей з християнським світоглядом.

Н. Большунова, О. Устинова розглядають прощення як складне духовно-моральне явище, пов'язане з системою цінностей, на які людина орієнтується у житті у своїх виборі і вчинках [33, с. 300]. Прощення, як соціокультурне явище, відповідно до думки Н. Большунової можна розглядати в таких аспектах: 1) як забуття про кривдника, відмова від помсти, але водно відмова від стосунків; 2) зрозуміти кривдника і перервати стосунки з ним; 3) зрозуміти і продовжити взаємини; 4) зрозуміти, що в діях кривдника є вина жертви (ненавмисна провокація, нестриманість тощо) [15, с. 165].

А. Войкіна пропонує до уваги релігійне визначення прощення в такому контексті: не лише як акт доброї волі, не тільки щось дароване іншому, а як дія в ім'я любові до третьої сторони – до Бога [34].

С. Залесний вважає, що прощення є основоположною цінністю християнського світогляду, частиною національної ідентичності, що сформувалася на базі цього світогляду [35, с. 94]. Недостатнє висвітлення прощення як цінності в підручниках для початкової школи є серйозною педагогічною проблемою, що вимагає подальшого розгляду [35, с. 99].

Щодо теологічних поглядів на поняття «прощення», то в різних психологічних працях зазначається, що до наукових психологічних досліджень цього поняття теологічні дослідження були основним джерелом знання.

Деякі найдавніші уявлення про прощення виникли з буддистських, індуських та єврейських теологій і філософій. Відповідно до буддизму прощення відбувається тоді, коли людина розуміє, що вона не відокремлена від кривдника, що вони пов'язані між собою.

Поняття «прощення» у християнстві та ісламі виходить з іудаїзму, однак обидві теології вчать про моральний обов'язок пробачати, незалежно від того, просить кривдник пробачення чи ні. У більшості конфесій християнства прихильникам пропонується пробачити злочинця, незалежно від образи, міри покаяння та наслідків злочину. У процесі прощення християни замислюються про життя Ісуса Христа, свою гріховність та Божу благодать.

На нашу думку, у процесі визначення особливостей поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом важливо зазначити, що відповідно до біблійних настанов віруюча людина, які сповідує християнство, вважає, що прощення людей,

які завдають образу, – це її обов'язок перед Богом. Обов'язковість акта прощення для віруючої людини заснована на таких основних біблійних положеннях:

1) прощати ворогів – це Божа заповідь: «Уважайте на себе! Коли провиниться твій брат, докори йому, а коли він покається, то вибач йому» (Біблія, Луки 17:3), «Терп'ять один одного і прощайте собі, коли б мав хто на кого оскарження» (Колосянам 3:13), «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує» (Матвія 5:44), «Усяке роздратування, і гнів, і лютість, і крик, і лайка нехай буде взято від вас разом із усякою злобою. А ви один до одного будьте ласкаві, милостиві, прощаючи один одному, як і Бог через Христа вам простив» (Ефесянам 4:31, 32);

2) якщо людина не прощає своїх ворогів, то вона позбавляє себе можливості отримати прощення від Бога: «Бо якщо ви будете прощати людям їхні проступки, то й ваш небесний Батько прощатиме вам, а якщо не будете прощати людям їхні проступки, то й Батько не простить ваших» (Біблія, Матвія 6:14-15);

3) Бог обіцяв посісти місце справедливого судді, якщо людина погоджується простити кривдника та надати Богові право бути суддею між нею та людиною, яка її образила: «Бо знаємо Того, Хто сказав: Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь. І ще: Господь буде судити народа Свого» (Біблія, Євреям 10:30);

4) непростення у стосунках з людьми є перешкодою для гармонійного розвитку взаємин людини з Богом, що також означає позбавлення себе можливостей отримати від Бога Його благодать (Біблія, Матвія 5:24; 1Петра 3:7);

5) прощення ворогів християнами приносить Богові славу: «Бо то вгодне, коли хто, через сумління перед Богом, терпить недолю, не по правді страждаючи. Бо яка похвала, коли терпите ви, як вас б'ють за провини? Але коли з мукою терпите за добрі вчинки, то це вгодне Богові! Бо на це ви покликані. Бо й Христос постраждав за нас, і залишив нам приклада, щоб пішли ми слідами Його. Не вчинив Він гріха, і не знайшлося в устах Його підступу. Коли був лихословлений, Він не лихословив взаємно, а коли Він страждав, не погрожував, але передав Тому, Хто судить справедливо» (Біблія, 1Петра 2:19–23);

6) тим, хто прощає ворогів, обіцяно нагороду від Бога: «Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні ви, як ганьбите, та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами» (Матвія 5:10–12);

7) Ісус на Хресті тяжко страждав, помер і воскрес, щоб заслужити прощення для всіх кривдників, які вчинили зло проти інших. Це дає надію для людини, яка визнає свою провину, бажає змінити ситуацію, особливо ця християнська істина актуальна в тому випадку, коли неможливо виправити або ліквідувати шкоду за заподіяне зло. Але також усвідомлення значення страждань і воскресіння Ісуса Христа дає можливість віруючій людині сформуванати в собі важливу умову прощення – усвідомлення справедливості по відношенню до себе при здійсненні акту прощення свого ворога, яка виходить з того, що за шкоду, заподіяну ворогом, необхідна ціна вже заплачена завдяки стражданням Ісуса Христа.

Для розкриття сутності прощення з погляду християнського богослов'я важливим є усвідомлення основної причини виникнення потреби в прощенні. У цьому випадку відповідно до загального розуміння суті прощення його можна визначити як найправильнішу відповідь на недосконалість, гріховність душі людини, яку кожен успадковує під час фізичного народження відповідно до принципів християнського богослов'я. Згідно з біблійним ученням, ця гріховність природа в людській природі через гріхопадіння перших людей. Вона передається у спадок наступним поколінням.

Відповідно до християнського світогляду людську душу спочатку було створено для того, щоб (за принципом дії дзеркала) відображати любов і прийняття, що було в особистих взаєминах між людиною і Богом. Однак після скоєння гріха людина втратила колишні стосунки з Богом, Який є джерелом задоволення її душевних потреб у безумовній любові, почутті цінності, захищеності і прийнятті [36, с. 38–49]. Відтоді людина проявляє негативні емоції, вчиняє дії, які завдають емоційного болю чи психологічної травми іншим, а й душа за якістю та змістом своєї суті стала вкрай зіпсованою (Біблія, Єр.17:9). Люди схильні ображати одне одного гордістю, невпевненістю, заздрощі, страхом, маніпуляціями тощо. Тому християни вважають, що лише якщо людина приймає Ісуса як свого Господа і народжується духовно, то вона набуває здатності любити інших безумовно, а Дух Святий допомагає позбутися гордості, страху і решти негативних наслідків спотворення первинних здорових взаємин з Богом через скоєння гріха.

Для визначення сутності поняття «прощення» християнські богослови М. Еріксон, Д. Ледд, У. Макдональд, П. Харчлаа та ін. зосереджуються переважно на застосуванні богословського герменевтичного та екзегетичного аналізу біблійних віршів. Результатом дослідження сутності поняття «прощення» в психологічних наукових працях та працях християнських богословів маємо, що [37]:

1) у науковій психології та християнському богослов'ї досліджуються різні аспекти сутності поняття «прощення», пов'язані зі змінами внутрішнього світу людини, взаємин між людьми, а в працях християнських богословів – взаємовідносин людей з Богом;

2) у психологічній науці реальні психологічні факти, процеси тощо є важливим джерелом дослідження феномену прощення, тоді як у християнському богослов'ї важливим джерелом дослідження цього феномену є тексти Старого та Нового Заповітів, які містять принципи та правила прощення.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, у наукових дослідженнях проблема прощення вивчається з використанням наукової методології та розглядається як психологічний процес, акт, дія тощо, базується на наукових дослідженнях взаємин між людьми, психологічних механізмів прощення тощо. У християнському світогляді важливою складовою процесу прощення є довіра Богу ролі судді, який звершуватиме справедливий суд та милість щодо кожної конкретної ситуації образи.

Прощення, як чинник особистісного розвитку людей з християнським світоглядом, означає акт, процес, результат, який характеризується проявом особистої добровільної ініціативи людини погодитися і підкоритися добровільно принципам взаємин між людьми, зазначеним у Біблії, що є виявом любові та прагнення зберегти свою ідентифікацію як християнина, з метою отримання емоційної і духовної свободи від образи, а також усвідомленим власним вибором відмовитися від помсти за заподіяну емоційну або матеріальну шкоду, приймаючи і визнаючи при цьому реальність образи, що супроводжується нелінійним змінюванням та розвитком особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні психологічних методик для дослідження проблеми прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом, емпіричному дослідженні з проведенням порівняльного аналізу психологічних особливостей прощення у людей з християнським світоглядом та з іншими типами світогляду.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. М. Юрченко, «Християнська психологія в контексті християнства, психологічної науки і практики», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, Серія «Психологія і педагогіка», Вип. 23, с. 290–297, 2013.
- [2] О. Климишин, «Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості», *Психологія особистості*, № 1(3), с. 69–78, 2012.
- [3] В. В. Халанський, «Християнська психологія як спосіб інтеграції богослов'я і психології», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, Серія «Психологія і педагогіка», Вип. 23, с. 278–282, 2013.
- [4] А. В. Сокур, «Готовність до пробачення ситуації та її роль у подоланні життєвих ускладнень», [Електронний ресурс]. *Технології розвитку інтелекту*, Vol. 2, № 10(21), 2018 Доступно: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.21/authors/2018/Sokur_A_V_Hot_ovnist_probachennia_sytuatsii_podolannia_zhyttevykh_uskladnen.pdf
- [5] Loren Toussaint, Everett Worthington, and David Williams, «Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes», Edition 1, Chapter 2, Publisher: *Springer Publishers, Editors: from book Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health*, 1993, p. 15–28.
- [6] М. Савчин, «Образ людини у християнстві: парадигматика духовності», *Психологія і суспільство*, № 4, с. 73–93, 2015.
- [7] П. В. Гуторова, «Концепты «покаяние» и «прощение» в лексико-семантической системе английского языка», *Функционально-когнитивный анализ языковых единиц и его аппликативный потенциал, на I Международ. науч. конф., Общероссийская общественная организация «Российская ассоциация лингвистов-когнитологов»*, Алтайское региональное отделение; Алтайская гос. пед. академия, Лингвистический ин-т, 2012, с. 102–104.
- [8] М. Е. McCullough, W. T. Hoyt, and K. C. Rachal, «What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs», in М. Е. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, Eds. *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press, 2000, p. 65–88.
- [9] М. Е. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, «The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview», *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press, 2000, p. 1–14.
- [10] S. Freedman, «Forgiveness and Reconciliation: The Importance of

- Understanding How They Differ», *Counseling and values*, № 42(3), p. 200–216, 1998.
- [11] E. Robert, «The moral development of forgiveness», *Handbook of moral behavior and development, Chapter: The moral development of forgiveness*, Publisher: Erlbaum, Editors: William M. Kurtines, Jacob L. Gewirtz, № 15, p. 123–151, 1991.
- [12] G. Veenstra, «Psychological concepts of forgiveness», *Journal of Psychology and Christianity*, № 11, p. 160–169, 1992.
- [13] S. Sidorenko, «The analysis of ethics as a philosophical problem of memory», *Гуманітарний вісник ЗДІА. Запоріжжя, Україна: Запорізький держ. мед. у-т*, № 64, с. 112–120, 2016.
- [14] L. B. Smedes, «The art of forgiving», *Nashville, TN: Moorings*, № 18, 177 p., 1996.
- [15] Н. Я. Большунова, «Прощение как социокультурное явление», *Развитие человека в современном мире, на VI Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием: в 2 ч.*, Новосибирск: ФГБОУ ВПО «Новосибирский гос. пед. ун-т», с. 161–168, 2015. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
- [16] Н. Я. Большунова, «Психологическое содержание категории прощение», *Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы, на X Междунар. науч.-практ. конф.*, С. И. Кудинов, Ред., с. 34–47, 2017.
- [17] S. R. Freedman, and R. D. Enright, «Forgiveness as an intervention goal with incest survivors», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, № 64(5), p. 983–992, 1996.
- [18] J. Hebl, and R. D. Enright, «Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females», *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, № 30(4), p. 658–667, 1993.
- [19] Ц. Л. Мкртчян, «Психологические аспекты обиды и прощения как феномена межличностного общения», *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. Челябинск, Россия, № 5, с. 76–86, 2013.
- [20] А. І. Гусев, «Прощення як психологічна проблема», *Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології, на II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (28 квіт. 2017 р.)*, с. 274–276, 2017.
- [21] А. В. Сокур, и Е. Л. Носенко, «Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень», [Електронний ресурс]. *Вісник Херсонського державного ун-ту*, Т. 1, № 2, с. 119–127, 2018. (Серія «Психологічні науки»). Доступно: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/498>

- [22] А. В. Сокур, «Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень», автореф. дис. канд. наук; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, Україна, 20 с., 2019.
- [23] А. В. Сокур, Н. В. Грисенко, «Особистісні особливості здатності до пробачення у осіб юнацького віку», [Електронний ресурс]. *Вісник Дніпропетровського ун-ту*, Серія: Педагогіка і психологія, Т. 21, вип. 19, с. 129–136, 2013
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdupp_2013_21_19_20
- [24] А. В. Сокур, Е. Л. Носенко, «Роль готовності до пробачення себе у подоланні життєвих ускладнень», *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (67), Issue: 163, с. 74–77, 2018.
- [25] А. В. Сокур, «Теоретичний аналіз сутності поняття пробачення в контексті психологічної травми та психоаналізу», [Електронний ресурс]. *Молодий вчений*, № 12(1), с. 64–69, 2018. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_12%281%29_19
- [26] *Словник української мови: в 11 томах: академічний тлумачний словник (1970–1980)*, 1977, Т. 8, с. 355. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://sum.in.ua/s/proshhennja> <http://sum.in.ua/s/probachennja>
- [27] E. L. Worthington, «The pyramid model of forgiveness: Some interdisciplinary speculations about unforgiveness and the promotion of forgiveness. Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives», *Philadelphia: Templeton Foundation Press*, № 13, р. 107–137, 1998.
- [28] R. D. Enright, «The Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness», *Counseling and Values*, № 40, р. 107–126, 1996.
- [29] P. Stelan, and T. Covic, «A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research», *Journal of Social and Clinical Psychology*, № 25(10), р. 1059–1085, 2006.
- [30] M. K. Nelson, «A new theory of forgiveness» (Doctoral dissertation), Retrieved from ETD Collection for Purdue University, № 11, р. 156–184, 1992.
- [31] N. G. Wade, and E. L. Worthington, «Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness?», *Journal of Counseling and Development*, № 81(3), р. 343–353, 2003.
- [32] T. D. Hargrave, and J. N. Sells, «The development of a forgiveness scale», *Journal of Marital and Family Therapy*. Alexandria, VA: American Association for Marriage and Family Therapy, Vol. 23, № 1, р. 41–62, 1997.
- [33] Н. Я. Большунова, и О. А. Устинова, «Развитие у дошкольников

способности к прощению средствами диалога», *Развитие человека в современном мире, на VII Всерос. науч.-практ. конф. с международ. участием*; Н. Я. Большуновой, О. А. Шамшиковой, Ред., 2016, с. 300–311.

- [34] А. Е. Войкина, «Прощение», *Педагогика и психология: актуальные вопросы теории и практики*, № 1(6), с. 216–220, 2016.
- [35] С. А. Залесный, «Прощение как утраченная ценность в системе гуманистического образования», *Страховские Чтения*, № 26, с. 94–100, 2018.
- [36] Н. Андерсон, *Победа над тьмой*. Санкт-Петербург, Россия: МРО ХВЕП «Христианская Миссия», 2009, 288 с.
- [37] Л. Я. Мухіна, «Порівняльний аналіз сутності поняття «прощення» в межах психологічного підходу та християнського богослов'я», [Електронний ресурс]. *Наука і молодь – 2019: пріоритетні напрями глобалізаційних змін, на Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених (м. Київ, 16 трав. 2019 р.)*. Київ, Україна: Навч.-науковий ін-т менедж. та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», с. 548–553, 2019.
Доступно: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimpr>.

FEATURES OF DEFINITION OF THE CONCEPT OF "FORGIVENESS" AS A FACTOR OF PERSONAL DEVELOPMENT OF PEOPLE WITH CHRISTIAN WORLDVIEW

Liubov Mukhina,

PhD student, methodist of higher category of Department
of Psychology and Personal Development,
Institute of Management and Psychology of
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>

liubov.yakivna@gmail.com

Abstract. The article presents the results of the analysis of modern definitions of the concept of «forgiveness» in psychological science on the basis of the works of domestic, Russian and foreign authors. The main points of the concept of forgiveness in accordance with the Christian worldview are outlined. As a result of the analysis of the scientific psychological literature and features of the Christian worldview about the concept of «forgiveness», the definition of the concept of «forgiveness» is presented in the process of exploring it as a factor of personal development of people with a Christian worldview.

The peculiarities of the ideas of Christians and the peculiarities of biblical teaching on the theme of forgiveness were determined, that had provided possibilities to form such a definition of «forgiveness», which took into account the peculiarities of the ideology of Christians, that increases the effectiveness of the study of the phenomenon of forgiveness as a factor of personal development of people with a Christian worldview. Nowadays, representatives of Ukrainian society practicing Christian values in everyday life are characterized by a system of values and an emotional attitude to the issue of forgiveness of offenders and enemies, which is formed in the process of personal development during their lives based on the principles of biblical teaching.

It is revealed that the principles of effective forgiveness exist objectively, can be revealed in the process of scientific research, but we can also find important information about them in spiritual literary sources, for example, in the Bible, which significantly contributes to the psychological scientific study of forgiveness among people with a Christian worldview.

The definition of forgiveness in the theological approach is viewed just as a religious approach is applied to the question of the discovery of natural laws by scholars, that is, just as the laws of nature, which according to religious doctrine are established by God and exist independently of the will of men, are not created by scientists, but are only being opened or detected by scientists. It is important to be aware of the relation between the concept of the essence of the concept of «forgiveness» within a scientific psychological approach and a Christian theology, which is an objectively very important issue in the study of psychological support of forgiveness as a factor of personal development in people with a Christian worldview.

Keywords: forgiveness; scientific approach; theological approach; Christian worldview; Christian psychology.

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОЩЕНИЯ» КАК ФАКТОРА ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ЛЮДЕЙ С ХРИСТИАНСКИМ МИРОВОЗЗРЕНИЕМ

Мухина Любовь Яковлевна,

аспирантка, методист высшей категории
кафедры психологии и личностного развития,
Учебно-научного института менеджмента и психологии
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>

liubov.yakivna@gmail.com

Аннотація. В статті представлені результати аналізу сучасних визначень поняття «прощення» в психологічній науці на основі праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Охарактеризовані основні положення стосовно концепції прощення згідно християнському світогляду. В результаті аналізу наукової психологічної літератури та особливостей християнського світогляду стосовно трактування поняття «прощення» в процесі дослідження дано його визначення як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом. Визначені особливості представлення християн, а також особливості біблійського вчення про прощення, що дозволило сформулювати таке визначення поняття «прощення», яке буде враховувати особливості світогляду християн, що сприяє підвищенню ефективності дослідження феномена прощення як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом. Сучасним представникам українського суспільства, практикуючим християнські цінності в повсякденному житті, властива система цінностей та емоційне ставлення до питання прощення обидливих та ворогів, яка формується на основі принципів біблійського вчення в процесі особистісного розвитку впродовж всієї їхньої життя. Виявлено, що принципи ефективного прощення існують об'єктивно, можуть бути виявлені в процесі наукового дослідження, а також про них можна знайти важливу інформацію в духовних літературних джерелах, наприклад, в Біблії, що сприяє здійсненню психологічного наукового дослідження прощення у людей з християнським світоглядом. Поняття «прощення» в богословському підході розглядається подібно тому, як відбувається застосування релігійного підходу до питання відкриття вченими природних законів, тобто подібно тому, як закони природи, які в відповідності з релігійним вченням встановлені Богом і існують незалежно від волі людей, не створюються вченими, а тільки відкриваються або виявляються ними. При цьому важливо розуміти співвідношення поняття сутності поняття «прощення» в межах наукового психологічного підходу та християнського богослов'я, що є об'єктивно дуже важливим питанням при дослідженні психологічного супроводження прощення як фактора особистісного розвитку у людей з християнським світоглядом.

Ключові слова: прощення; науковий підхід; богословський підхід; християнське світогляд; християнська психологія.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. M. Yurchenko, «Khrystyianska psykholohiia v konteksti khrystyianstva, psykholohichnoi nauky i praktyky», Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», Seriia «Psykholohiia i pedahohika», Vyp. 23, s. 290–297, 2013.
- [2] O. Klymyshyn, «Khrystyiansko-psykholohichni osnovy rozvytku dukhovnosti osobystosti», Psykholohiia osobystosti, № 1(3), s. 69–78, 2012.
- [3] V. V. Khalanskyi, «Khrystyianska psykholohiia yak sposib intehratsii bohoslovia i psykholohii», Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», Seriia «Psykholohiia i pedahohika», Vyp. 23, s. 278–282, 2013.
- [4] A. V. Sokur, «Hotovnist do probachennia sytuatsii ta yii rol u podolanni zhyttievych uskladnen», [Elektronnyi resurs]. Tekhnolohii rozvytku intelektu, Vol. 2, № 10(21), 2018
Dostupno:http://psytir.org.ua/upload/journals/2.21/authors/2018/Sokur_A_V_Hotovnist_probachennia_sytuatsii_podolannia_zhyttevych_uskladnen.pdf
- [5] Loren Toussaint, Everett Worthington, and David Williams, «Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes», Edition 1, Chapter 2, Publisher: Springer Publishers, Editors: from book Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health, 1993, p. 15–28.
- [6] M. Savchyn, «Obraz liudyny u khrystyianstvi: paradyhmatyka dukhovnosti», Psykholohiia i suspilstvo, № 4, s. 73–93, 2015.
- [7] P. V. Hutorova, «Kontsepty «pokaianyie» y «proshchenyie» v leksyko-semanticheskoi systeme anhlyiskoho yazyka», Funktsyonalno-kohnytyvnyi analiz yazykovykh edynyts y eho applykatyvnyi potentsial, na I Mezhdunarod. nauch. konf., Obshcherossyiskaia obshchestvennaia orhanyzatsyia «Rossyiskaia assotsyatsyia lynchvystov-kohnytologov», Altaiskoe rehyonalnoe otdelenyie; Altaiskaia hos. ped. akademyia, Lynchvystycheskyi yn-t, 2012, s. 102–104.
- [8] M. E. McCullough, W. T. Hoyt, and K. C. Rachal, «What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs», in M. E. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, Eds. Forgiveness: Theory, research and practice. New York: Guilford Press, 2000, p. 65–88.
- [9] M. E. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, «The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview», Forgiveness: Theory, research and practice. New York: Guilford Press, 2000, p. 1–14.
- [10] S. Freedman, «Forgiveness and Reconciliation: The Importance of Understanding How They Differ», Counseling and values, № 42(3), p. 200–

216, 1998.

- [11] E. Robert, «The moral development of forgiveness», Handbook of moral behavior and development, Chapter: The moral development of forgiveness, Publisher: Erlbaum, Editors: William M. Kurtines, Jacob L. Gewirtz, № 15, p. 123–151, 1991.
- [12] G. Veenstra, «Psychological concepts of forgiveness», Journal of Psychology and Christianity, № 11, p. 160–169, 1992.
- [13] S. Sidorenko, «The analysis of ethics as a philosophical problem of memory», Humanitarnyi visnyk ZDIA. Zaporizhzhia, Ukraina: Zaporizkyi derzh. med. u-t, № 64, p. 112–120, 2016.
- [14] L. B. Smedes, «The art of forgiving», Nashville, TN: Moorings, № 18, 177 p., 1996.
- [15] N. Ya. Bolshunova, «Proshchenye kak sotsyokulturnoe yavlenye», Razvytye cheloveka v sovremennom myre, na VI Vseros. nauch.-prakt. konf. s mezhdunar. uchastyem: v 2 ch., Novosybyrsk: FHBOU VPO «Novosybyrskyi hos. ped. un-t», s.161–168, 2015. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
- [16] N. Ya. Bolshunova, «Psykhologicheskoe sodержanye katehoryy proshchenye», Vysshaya shkola: opyt, problemy, perspektivy, na X Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., S. Y. Kudynov, Red., s. 34–47, 2017.
- [17] S. R. Freedman, and R. D. Enright, «Forgiveness as an intervention goal with incest survivors», Journal of Consulting and Clinical Psychology, № 64(5), p. 983–992, 1996.
- [18] J. Hebl, and R. D. Enright, «Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females», Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, № 30(4), p. 658–667, 1993.
- [19] C. L. Mkrtchyan, «Psichologicheskie aspekty obidy i proshcheniya kak fenomena mezhlchnostnogo obshcheniya», Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. CHelyabinsk, Rossiya, № 5, s. 76–86, 2013.
- [20] A. I. Husiev, «Proshchennia yak psykhologichna problema», Profesiyni rozvytok fakhivtsiv u systemi osvity doroslykh: istoriia, teoriia, tekhnolohii, na II Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. (28 kvit. 2017 r.), s. 274–276, 2017.
- [21] A. V. Sokur, y E. L. Nosenko, «Hotovnist do probachennia yak osobystisnyi resurs uspishnosti podolannia zhyttievyykh uskladnen», [Elektronnyi resurs]. Visnyk Khersonskoho derzhavnoho un-tu, T. 1, № 2, s. 119–127, 2018. (Seriiia «Psykhologichni nauky»). Dostupno: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/498>
- [22] A. V. Sokur, «Hotovnist do probachennia yak osobystisnyi resurs

- uspishnosti podolannia zhyttievykh uskladnen», avtoref. dys. kand. nauk; In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv, Ukraina, 20 s., 2019.
- [23] A. V. Sokur, N. V. Hrysenko, «Osobystisni osoblyvosti zdatnosti do probachennia u osib yunatskoho viku», [Elektronnyi resurs]. Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu, Seriia: Pedahohika i psykholohiia, T. 21, vyp. 19, s. 129–136, 2013
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdupp_2013_21_19_20
- [24] A. V. Sokur, E. L. Nosenko, «Rol hotovnosti do probachennia sebe u podolanni zhyttievykh uskladnen», Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VI (67), Issue: 163, c. 74–77, 2018.
- [25] A. V. Sokur, «Teoretychnyi analiz sutnosti poniattia probachennia v konteksti psykholohichnoi travmy ta psykhoanalizu», [Elektronnyi resurs]. Molodyi vchenyi, № 12(1), s. 64–69, 2018.
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_12%281%29_19
- [26] Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh: akademichni tлумachnyi slovnyk (1970–1980), 1977, T. 8, s. 355. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://sum.in.ua/s/proshhennja> <http://sum.in.ua/s/probachennja>
- [27] E. L. Worthington, «The pyramid model of forgiveness: Some interdisciplinary speculations about unforgiveness and the promotion of forgiveness. Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives», Philadelphia: Templeton Foundation Press, № 13, p. 107–137, 1998.
- [28] R. D. Enright, «The Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness», Counseling and Values, № 40, p. 107–126, 1996.
- [29] P. Stelan, and T. Covic, «A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research», Journal of Social and Clinical Psychology, № 25(10), p. 1059–1085, 2006.
- [30] M. K. Nelson, «A new theory of forgiveness» (Doctoral dissertation), Retrieved from ETD Collection for Purdue University, № 11, p. 156-184, 1992.
- [31] N. G. Wade, and E. L. Worthington, «Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness?», Journal of Counseling and Development, № 81(3), p. 343–353, 2003.
- [32] T. D. Hargrave, and J. N. Sells, «The development of a forgiveness scale», Journal of Marital and Family Therapy. Alexandria, VA: American Association for Marriage and Family Therapy, Vol. 23, № 1, p. 41–62, 1997.
- [33] N. YA. Bol'shunova, i O. A. Ustinova, «Razvitie u doshkol'nikov sposobnosti k proshcheniyu sredstvami dialoga», Razvitie cheloveka v sovremennom

- mire, na VII Vseros. nauch.-prakt. konf. s mezhdunarod. uchastiem; N. YA. Bol'shunovoj, O. A. SHamshikovoj, Red., 2016, s. 300–311.
- [34] A. E. Vojkina, «Proshchenie», Pedagogika i psihologiya: aktual'nye voprosy teorii i praktiki, № 1(6), s. 216–220, 2016.
- [35] S. A. Zalesnyj, «Proshchenie kak utrachennaya cennost' v sisteme gumanisticheskogo obrazovaniya», Strahovskie CHteniya, № 26, s. 94–100, 2018.
- [36] N. Anderson, Pobeda nad t'moj. Sankt-Peterburg, Rossiya: MRO HVEP «Hristianskaya Missiya», 2009, 288 s.
- [37] L. Ya. Mukhina, «Porivnialnyi analiz sutnosti poniattia «proshchennia» v mezhakh psykhologichnoho pidkhodu ta khrystyianskoho bohoslovia», [Elektronnyi resurs]. Nauka i molod – 2019: priorytetni napriamy hlobalizatsiinykh zmin, na Vseukr. nauk.-prakt. konf. zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh (m. Kyiv, 16 trav. 2019 r.). Kyiv, Ukraina: Navch.-naukovyi in-t menedzh. ta psykhologii DVNZ «Universytet menedzhmentu osvity», s. 548–553, 2019.
Dostupno: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp>.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-83-96>
УДК 159.943.2:316.62[343.83]

Настояща Уляна Володимирівна,
старший викладач кафедри психології
Академії державної пенітенціарної служби України;
аспірантка Інституту соціальної та
політичної психології НАПН України.
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4697-2206>
81ulyana@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ У СИСТЕМІ КООРДИНАТ «СЛУЖБА – ДІМ»

Анотація. Стаття присвячується розкриттю особливостей психічних станів персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВСУ) у системі координат «служба – дім». Під час проведення дослідження використано асоціативну методику як емпіричну соціологічну рефлексію із використанням асоціативних карток. Проведено аналіз зміни психічних станів у процесі переходу зі службової діяльності у повсякденне життя поза службою. Визначено основні вектори впливу на співробітника ДКВСУ, де перший вектор є носій загальної культури, що транслює соціально-схвалені норми життєвого устрою, а другий несе у собі атмосферу ізоляції, обмовлену фактом відбування покарання, зокрема, позбавлення волі, через скоєння злочину різної сили тяжкості. Визначено, що персонал ДКВСУ піддається негативному впливу асоціального середовища як об'єкта своєї діяльності, незважаючи на чітку регламентованість нормативно-правовими документами, що передбачають усі режимні моменти. За результатами дослідження виявлено, що робота в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах може стати серйозним особистісним випробуванням для персоналу ДКВСУ і тому потребує особливої підготовки. Для більшості респондентів досить проблематично постійно змінювати ритм життя з робочих моментів на побутові, сімейні, тобто такі, які існують поза службою. Визначено подальші кроки нашого дослідження, спрямовані на більш ретельне вивчення особливостей життєдіяльності пенітенціаріїв, їхніх потреб для нормалізації власного життя в умовах служби у пенітенціарній системі та конструктивне вирішення проблеми урегулювання емоційних станів працівників у системі координат «служба – життя у суспільстві поза службою».

Ключові слова: рефлексія; асоціативна методика; персонал ДКВСУ; емоційний стан; почуття; прагнення; поведінка; психологічна підготовка.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Служба персоналу ДКВСУ пов'язана з постійною взаємодією з носіями кримінальної субкультури як субкультури засуджених, що протиставляється загальноправовій культурі суспільства, підпадає під його осуд і неприйняття. Отже, персонал ДКВСУ постійно зазнає впливів двох векторів суспільства, де перший є носієм культури, що транслює соціально схвалені норми життєвого устрою, а другий несе у собі атмосферу ізоляції, обмовлену фактом відбування покарання тими, хто скоїв злочин різної сили тяжкості, і тому відбуває покарання через позбавлення волі. Робота у таких умовах може стати серйозним випробуванням для особового складу ДКВСУ, тому потребує особливої підготовки.

Хоч робочий час пенітенціарія чітко регламентовано статутними документами, передбачаючи всі режимні моменти, персонал ДКВСУ все одно зазнає негативного впливу асоціального середовища як об'єкта своєї діяльності. Після кожної зміни та кожного робочого дня співробітники ДКВСУ повертаються у звичні умови життя суспільства, як нормативні. Однак практика показує, що для багатьох існує проблема постійно змінювати власний ритм життя з робочих моментів на побутові, сімейні, тобто такі, які існують поза службою. Отже, прояснити особливості життєдіяльності пенітенціаріїв, їхніх потреб для нормалізації власного життя в умовах служби у пенітенціарній системі видається важливим науковим завданням.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є виявлення ймовірності негативного впливу асоціального середовища засуджених на конативно-регулятивну сферу особистості працівника ДКВСУ, а також його потенційних можливостей щодо зміни з роботою режиму на соціально нормативне життя поза службою, визначення ресурсів, що допомагають протистояти (або ослаблювати) негативному впливові асоціального середовища.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

1) визначити методологічний інструментарій, який слугував би вивченню психологічних особливостей процесу зміни діяльності військовослужбовця в координатах «ведення служби – життя у суспільстві поза службою»;

2) визначити ризики та ресурси регулятивного потенціалу військовослужбовців у процесі «перемикання» діяльності у названих вище координатах.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням психологічної підготовки персоналу ДКВСУ приділяється досить багато уваги у науковій літературі. А. Ліблінг, Д. Прайс і Г. Шефер вказують у своїх працях на високі ризики для життя та здоров'я персоналу під час несення служби в пенітенціарних установах, про можливі депресії, відчуття ізоляції, погане фізичне здоров'я, безсоння, проблеми з розслабленням, перенесення робочих моментів у повсякденне життя, емоційну десенсибілізацію, котра може призвести до алкогольної або наркотичної залежності. Тому в кінцевому підсумку учені вказують на потребу у психологічній підготовці даної категорії осіб [1]. Науковці (F. Cullen, B. Link, N. Wolfe, J. Frank) зазначають, що, незалежно від політичного устрою країни та її системи пенітенціарної служби, робота персоналу виправних установ та слідчих ізоляторів однаково має небезпечний вплив на їхнє здоров'я, як фізичне, так і психічне [2]. Психологічна підготовка для службовців – украй важлива складова, що має знаходитися на тому ж рівні, що й вивчення прийомів самооборони. На думку дослідників І. Баранаускене, А. Валайкене, діяльність співробітників ДКВСУ має тенденції до зниження ймовірності отримання відчуття задоволеності нею, що суттєво зменшує працездатність, викликає байдужість до роботи [3]. Дослідники наполягають на потребі в кейс-менеджменті психолога.

У вітчизняних джерелах досить невеликий відсоток наукових праць, які стосуються питань самопочуття працівників ДКВСУ через їхнє існування у «двох соціальних вимірах» (С. Безносів (1997), О. Мірошніченко (2012), С. Зінченко (2012), С. Богунов (2012)). Проведений нами аналіз показав, що вирішення цих аспектів підміняється визначенням середовища служби і самих покараних як «ненормальних», що, звичайно, накладає відбиток на особистості пенітенціарія, робить його подібним до об'єкта своєї праці, проявляється у вигляді асоціальної поведінки як із засудженими і колегами по роботі, так і з близьким оточенням.

Наразі підготовка особового складу ДКВСУ до роботи у таких умовах залишається поза увагою науковців, хоча, на нашу думку, потребує детального вивчення та пошуку способів її забезпечення.

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У нашому дослідженні ми використали асоціативну методику як емпіричну соціологічну рефлексію з використанням асоціативних карток. Вибірка становить 50 осіб із персоналу ДКВСУ.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

У нашому дослідженні використовується асоціативна методика як емпірична соціологічна рефлексія. Виявити вплив субкультури засуджених на особистість працівника кримінально-виконавчої служби доволі важко, тому ми вдалися до використання рефлексивної методики із використанням асоціацій.

Рефлексія – це спосіб подивитися на себе з боку. Моделі такого спостереження за собою можуть бути різними, наприклад, можна спрямувати свій уявний погляд на себе і спробувати спостерігати за собою як за якимось об'єктом. Така рефлексія близька до інтроспекції, що іноді вводить в оману у разі спроби зрозуміти специфіку рефлексії або відрізнити її від інтроспекції.

Соціальна рефлексія – це рефлексія в комунікаціях і спільній соціальній діяльності, оцінювання процесу і результатів діяльності за допомогою виходу за її межі. Вітчизняний дослідник В. Лефевр вважає, що вихід за межі діяльності за допомогою напрямків векторів дій «над» і «поза» не тільки дає можливість прогнозувати дії один одного, а й, коригуючи свої дії, впливати на діяльність, соціальну комунікацію себе і партнерів, пізнати основи взаєморозуміння [7].

Рефлексія може також бути способом для розуміння себе через іншого (соціальна рефлексія). Намагаючись зрозуміти іншу людину за її ставленням до нас, її вчинки і поведінку, ми моделюємо її бачення нас у своїй свідомості. Кожна нова модель в певному сенсі і є тим «дзеркалом», в якому ми бачимо своє відображення, отримуємо інформацію про себе і свої стосунки зі світом у формі відображених у нашій свідомості моделей. Перебудова колишньої норми виникає не на порожньому місці, а як ідея вдосконалення чогось. Важливо звернути увагу на те, що більшість наших дій здійснюється як би сама по собі, але, зустрічаючись із перешкодою, ми звертаємося до аналізу саме цієї «програми», програми дій, яка формується в процесі різних форм навчання і набуття досвіду. У психології виділяють чотири групи рефлексивних методик: кооперативна рефлексія, комунікативна рефлексія, особистісна рефлексія та інтелектуальна. У нашому дослідженні ми використовуємо особистісну рефлексію саме тому, що методи і вправи цієї групи формують здатність і потребу в аналізі власних вчинків суб'єкта, образів власного «Я» як індивідуальності,

апробування й переусвідомлення особистісних стереотипів (шаблонів дії). У нашій моделі особистості слід продіагностувати конативно-регулятивну сферу особистості працівника ДКВСУ. За допомогою рефлексивної методики можна побачити наявність або відсутність впливу субкультури засуджених на особистість пенітенціарія. Додаємо ще асоціативний компонент. Оскільки щосекунди людина отримує нову інформацію, то і думки її часто міняються. Тому з'явилася потреба у використуванні інших форм свідомості, зокрема асоціацій для вивчення різних життєвих ситуацій, явищ, що розглядаються, під час соціологічних та психологічних досліджень. Саме асоціації, які виникають у клієнта, є тією латентною інформацією, яку ми не завжди можемо отримати від респондента, використовуючи інші методи дослідження. Така прихована інформація і є фактично істинною (такою, що відповідає реальному стану речей, реальним уявленням індивіда про певні об'єкти тощо). До речі, саме асоціації надають нам можливість виявити стереотипи, про існування яких у своїй свідомості людина навіть і не здогадується. В експериментальних дослідженнях, спрямованих на виявлення зразків свідомості, є психолінгвістичні методи, які надають найбільшу кількість інформації, засновані на словесних асоціаціях респондентів. На певне слово-стимул одержуємо реакцію, збутовлену специфікою свідомості, що відображає певну її складову. За допомогою сукупності реакцій можемо побудувати асоціативне поле досліджуваної групи та реконструювати фрагмент образу світу цієї групи.

Застосування асоціацій можна відзначити в працях Г. Спенсера, де він детально розглядає механізм дії асоціацій, показуючи їх завершальний вплив на поведінку тварин, що перетворюється на рефлекси [8].

У своїх працях А. Бен залучає до асоціативної психології два закони: закон складної асоціації та закон творчої, або конструктивної, асоціації. Автор конструює схему: асоціація – емоція – вчинок – поведінка, що формує стійкі почуття у людей [9].

Саме спираючись на вищевказану модель, ми створюємо стратегію щодо дослідження персоналу ДКВСУ щодол виявлення впливу субкультури засуджених на особистість працівника за допомогою асоціативних карт (настільної гри в асоціації видавництва Ranok-Creative), переліку або списку емоцій; переліку або списку дій чи поведінки, що виникла під впливом певних емоцій. Завершальний етап стійкі почуття. Це буде та сама рефлексія у респондентів, обговорення їхніх думок як результату асоціативної методики. Останнім кроком можна вибрати карту, яка слугуватиме ресурсом у складній ситуації (якщо така виникла під час рефлексії).

Розпочнімо проведення методики з ознайомлення аудиторії з тим, що таке субкультура засуджених, який вона має вплив на співробітників ДКВСУ, як вона впливає на весь наш соціум загалом. Поступово намагаємося занурити аудиторію до віртуального контакту з носіями тюремної субкультури, тобто відтворити у їхній уяві робочі моменти, спроектувати у свідомості буденність служби. Робимо проєкцію: перша проєкція – респондент знаходиться в загальному робочому процесі на робочому місці, у другій – поза роботою, у домашній атмосфері або ж у атмосфері, яка є для нього комфортною (поза службою).

Водночас демонструємо наш інструментарій, із яким ми працюватимемо – картки дитячої гри «Асоціації». Цю гру розраховано на дітей від п'яти років, тому картки з малюнками будуть зрозумілі кожному дорослому, вони не мають прив'язки до якоїсь конкретної тематики. Усі малюнки різні і зображають різні життєві ситуації, різні предмети та об'єкти, що нас оточують. Малюнки наповнені різним емоційним змістом. Гру повністю побудовано на роботі уяви. Гра не тільки розвиває асоціативне мислення, а й допомагає краще пізнати одне одного. Ми ж використовуватимемо картки з певними запитами. Перший – яка картка асоціюється з моєю службою, другий – яка картка асоціативно передає моє життя у позаробочий час. Пропонуємо респонденту віднайти картки, відштовхуючись від наших запитів. Обмежень щодо кількості виборів карток немає, на кожен запит можна вибрати не по одній, а по декілька карток. Наступний крок – перегляд списку емоцій. Після обговорення асоціативної картки респонденти переглядають його і вибирають саме ту емоцію, що виникла у них під час рефлексії з картою. Далі переходять до списку з різними видами дій, який респонденти переглядають після списку емоцій і вибирають саме ту дію, яку б вони зробили на хвилі тих емоцій, що виникли під час рефлексії з картою. Далі відбувається вільне обговорення: які думки у мене виникли на тлі емоцій; що саме я хотів зробити; чи зробив би я це насправді, чи це тільки залишиться моїми думками тощо. У цій методиці було дві ситуації: респондент у першому випадку уявляє себе на робочому місці, у другому – поза роботою. Якщо у респондента не виникло якихось проблем, сумнівів чи суперечностей під час асоціації, а потім і рефлексії, то методика з ним вважається завершеною. Якщо ж є щось недомовлене, респонденту пропонується вибрати картку ресурс і продовжити рефлексію. За результатами асоціативної методики можемо охарактеризувати зміни у конативно-регулятивній сфері особистості працівника ДКВСУ, що відбуваються під час впливу субкультури засуджених на особистість пенітенціарія: конструктивні стратегії поведінки під час взаємодії із засудженими та

після, емоційний та конативний компоненти під час рефлексії, рефлексивність. Надамо приклад декількох кейсів.

Кейс № 1. Респондентка жіночої статі, вік – 23 роки, освіта вища, має звання лейтенант внутрішньої служби, незаміжня, має вислугу 2 роки.

Проекція 1 – на робочому місці. Респондентка вибирає картку № 15, зображення на якій описує як щось сіре, брудне, неприємне. На цій картці вказала на себе, точніше, це були ноги людини, описала як свої, а затьмарене тло картки інтерпретувала як дим, який вона випускає коли виходить з роботи, запалюючи цигарку. Вона робить так завжди. У процесі опису картки респондентка рефлексує акт паління як потрібний ритуал, як вимикач, що перемикає її з одного стану в інший. Респондентка характеризує свій емоційний стан на роботі як напруження, що породжує бажання її скинути. Окрім негативного емоційного забарвлення під час опису картки, респондентка відзначає певний її позитивний фрагмент: квітка, маленька й яскрава, в якій вона вбачає ресурс, що підтримує її емоційну стабільність під час служби.

Проекція 2 – поза роботою, у домашній атмосфері, або ж у комфортній атмосфері. Респондентка вибрала три картки (№ 1, 6, 33). Усі вони стосувалися явищ природи, які вона описувала у яскравих кольорах природи, до якої вона прагла, де зникає напруження, повертається відчуття гармонії, середовища, у якому вона відпочиває, заряджається енергією.

Рефлексія. Усвідомлення, що домашня атмосфера, улюблене спілкування з природою є тим ресурсом, що знімає напруження, викликане робочою атмосферою. Наразі звичка паління постала у ролі символічного перемикання, як нав'язлива поведінка, вона все більше почала з'являтися у різних ситуаціях життя. Респондентка запримітила, що в неї з'являється бажання запалити й у моменти перемикання однієї діяльності на іншу, які стосуються не лише служби.

Кейс № 2. Респондентка жіночої статі, вік – 32 роки, освіта вища, має звання старший лейтенант внутрішньої служби, заміжня, має неповнолітню дитину, вислуга – 5 років.

Проекція 1 – на робочому місці. Респондентка вибирає картку № 2, малюнок описує як повне ототожнення зі своєю службовою діяльністю, гори піску, який утворює бархани, перетікає з місця на місце – асоціює з великим обсягом роботи та її складністю, сам пісок як нескінченність справ: документація, вирішення питань підлеглих тощо. На картці респондентки немає, але малюнок повністю символізує її діяльність: безкінечність робочих справ; велика кількість малих та великих перешкод, таких, як, наприклад, прогалини в законодавстві, що заважають

нормальному робочому процесу й є додатковою причиною виникнення конфліктних ситуацій у і так не досить спокійному середовищі; неспроможність вирішити всі конфліктні питання засуджених. Емоційний стан характеризується як утома, емоційне виснаження, перевантаження, пригніченість. Бажання піти, кинути все. Це бажання досить часто виникає в процесі роботи. Такий стан може перетікати і у повсякденне життя респондента, але, повертаючись додому, зустрічаючи свою дитину, згадуючи про безліч хатніх справ, респондент повертається до гармонійного стану.

Проекція 2 – поза роботою, у домашній атмосфері, або ж у комфортній атмосфері. Респондентка вибрала картку (№ 18). Картка зображує море з яскравими рибами, які вона описувала у метафорах чудового літнього відпочинку з сім'єю, про який вона згадує під час робочих буднів та труднощів по службі. Під час згадок про морський відпочинок у респондента зникала втома, вона почувалася легко, сповненою сил та енергії, потрібною, люблячою.

Рефлексія. Усвідомлення того, що дитина, спільний відпочинок із сім'єю та навіть хатня робота є тим ресурсом, який дає потужний заряд енергії та запобігає емоційному виснаженню, викликаному робочою атмосферою. Водночас респондентка зазначила, що немає достатнього ресурсу для відновлення емоційної стабільності у критичних ситуаціях на роботі. Виявила бажання працювати з техніками саморегуляції й вибрати найбільш оптимальні для себе.

Кейс № 3. Респондент чоловічої статі, вік – 30 років, освіта вища, має звання лейтенант внутрішньої служби, неодружений, має вислугу 5 років.

Проекція 1 – на робочому місці. Респондент вибирає картку № 29, на якій зображено темну печеру, із якої видно багато чийхось очей, та людину, яка стоїть на вході. Метафорично робить опис ототожнення своєї служби у слідчому ізоляторі із цією картою як зображення чогось чорного, неприємного, невідомого, темної безодні, але у цій безодні є люди, яким респондент намагається допомогти. Він порівнює себе з людиною на вході. Ця людина як маяк, що дає змогу вийти із темряви, врятувати. Звісно ідеться про засуджених. Емоційне забарвлення людини-рятівника, зображеного на картці, позитивне, а темрява печери як більш нейтральне, ніж негативне, можливо, як безнадійне, неспроможне щось зробити. Як зазначає респондент, ситуація на картці схожа із робочою ситуацією, коли співробітники роблять усе можливе щодо ресоціалізації засуджених, але зусилля виявляються марними, бо бажання щось змінити у собі в засуджених немає. Під час рефлексії простежувалася амбівалентність почуттів: позитивний емоційний стан людини-рятівника і неспроможність

щось зробити з людьми з печери як стан безнадійності. При повторному запитанні респондента про його емоційний стан на службі відповідь була, що переважають більш позитивні емоції, такі, як життєрадісність, жартівливість, енергійність.

Проекція 2 – поза роботою, у домашній атмосфері, або ж у комфортній атмосфері. Респондент вибрав картку (№ 32), на якій зображено людину у спорядженні лижника. Цю картку описав у метафорі гірськолижного відпочинку, бо лижі – його хобі. Коли він у горах та на лижах, він забуває про всі негаразди. Гірські простори, їзда на лижах, свіже повітря гір – це все гармонізує власний стан і саме під час активного відпочинку повертаються як фізичні сили, так і енергія і наснага робити свою нелегку справу надалі.

Рефлексія. Усвідомлення того, що позитивний настрій, ставлення до всього з гумором та усмішкою – захисний механізм від стресів, що проявляється в процесі службової діяльності, саме це і є тим ресурсом, який допомагає емоційно відновлюватися та зберігати емоційну рівновагу. Природа та активний відпочинок також позитивно впливає на самовідновлення та повернення відчуття гармонії.

Кейс № 4. Респондентка жіночої статі, вік – 27 років, освіта середня, має звання сержант внутрішньої служби, заміжня, має вислугу 3 роки.

Проекція 1 – на робочому місці. Респондентка вибирає картку № 20, зображення на якій описує як зміїне логово, де щохвилини тебе можуть вкусити (трактування респондента «підставити», вказати на помилки, їх припустилася не вона), постійне очікування чогось неприємного. Респондентка характеризує свій емоційний стан на роботі як велике емоційне напруження, що породжує бажання її скинути, позбутися цього тягара, вибратися з цього зміїного «логова». Водночас розуміє, що зробити цього не може і несе весь накопичений негатив додому.

Проекція 2 – поза роботою, у домашній атмосфері, або ж у комфортній атмосфері. Респондентка вибирає картку № 44, на якій зображено маленького кухаря, і зауважує на тому, що це її улюблена справа – куховарити. Кухар на картці – це вона сама. Приготування їжі та різних смаколиків приносить їй велике задоволення, знімає емоційне напруження. Якщо, повернувшись додому з чергування, вона стає до плити, то накопичений на службі негатив змінюється позитивним настроєм. Якщо ж ні, то конфлікту в родині не оминати. Весь накопичений негатив виплескується на найрідніших (на маму та сина). Під час рефлексії у респондентки відбувся цікавий інсайт, під час якого вона зрозуміла, що коли повертається додому з іншої, додаткової, роботи (у приватній пекарні), і начебто має бути емоційно та фізично виснаженою, такого

негативного стану за собою не помічає. Удома емоційна атмосфера зберігається позитивною, оскільки саме кулінарні навички та діяльність у цій сфері гармонізує її стан загалом.

Рефлексія. Усвідомлення того, що кулінарні навички та їх розвиток є тим ресурсом, що знімає напруження, викликане робочою атмосферою. Наразі відсутні знання прийомів саморегуляції емоційного стану, що призводить до афективної поведінки та небажаних конфліктних ситуацій.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

За результатами асоціативної методики можемо заявити, що більшість респондентів мають труднощі з переходом з робочої у повсякденну обстановку, зі стабілізацією емоційного стану. Серед ресурсів, які дають можливість перемикавання з роботи на життя поза службою та відчуття наснаження і добробуту, було виділено природу, домашню атмосферу, зустрічі з дітьми, прогулянки. Поруч із цим, було також зазначено, що вживання алкоголю, паління, відчуття агресії та бажання її проявити супроводжують моменти завершення робочого дня, і потрібно докласти певні зусилля, щоб утриматися від їх реалізації. Переважно майже всі респонденти наголошували, що мають певний ритуал, який виконує функцію ритуалу завершення служби і перемикавання на життя поза роботою. Було встановлено, що усвідомлення власної поведінки під час зміни діяльності у системі (служба – поза службою) надає можливість військовослужбовцям переглянути типові поведінкові патерни, усвідомлено ставитися до власних потреб та пошуку конструктивних способів урегулювання емоційних станів. Отримані результати можуть також слугувати для перегляду протоколу служби саме на момент її завершення для врегулювання емоційних станів працівників.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі передбачають використання тестових методик для більш детального вивчення цього процесу та ймовірних деструктивних впливів асоціального середовища засуджених на особистість персоналу ДКВСУ.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] А. Либлинг, Д. Прайс, Г. Шефер, *Тюремный работник*. Лондон, «Рутледж», 2012, 163 с.
- [2] F. T. Cullen, B. G. Link, N. T. Wolfe, J. Frank, «The social dimensions of correctional officer stress», *Justice Quarterly*, Vol. 2, 1985.

- [3] И. Баранаускене, А. Валайкене, «Влияние стресса на удовлетворенность работой сотрудников исправительных учреждений», *Национальный психологический журнал*, № 1(5), с. 66–69, 2011.
- [4] С. П. Безносков, «Профессиональные деформации», дис. д-ра наук; Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1997, 398 с.
- [5] О. М. Мірошниченко, *Психологічний супровід персоналу пенітенціарних установ*. Чернігів, Україна, 2012, с. 19.
- [6] С. А. Зінченко, С. О. Богунов, «Професійна мотивація персоналу державної кримінально-виконавчої служби України до виконання службових обов'язків», *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*, № 1, с. 111–118, 2012.
- [7] В. А. Лефевр, «От психофизики к моделированию души», *Вопросы философии*, № 7, 1990.
- [8] Г. Спенсер, *Нравственность и нравственные чувства. Опыт научные, политические и философские*; пер. с англ. Н. А. Рубанкина, Ред. Минск, Белорусия: Современ. литератор, 1998, с. 330–349.
- [9] *История эстетической мысли в 6-ти т. Т. 4, Вторая половина XIX века*. Москва, Россия, «Искусство», 1987, с. 160–164.

PECULIARITIES OF THE MENTAL STATES OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE (SCES) STAFF IN THE COORDINATE SYSTEM «SERVICE – HOUSE»

Uliana Nastoiashcha,

senior lecturer of the psychological
department of the Academy
of the State Penitentiary Service;
postgraduate of the Institute of
Social and Political Psychology NAES of Ukraine.
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4697-2206>

81ulyana@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the disclosure of the peculiarities of the mental states of the State Criminal and Executive Service (SCES) staff in the coordinate system «service-house».

During the research, was used associative methodology as an empirical sociological reflection with the inclusion of associative cards in it.

The article analyzes the change of mental states during the transition from service to daily life outside of work.

The main vectors of influence on the SCESU staff are determined, where the first vector is the carrier of the general culture, which broadcasts

socially-approved norms of life, and the second one carries the atmosphere of isolation, which is stipulated by the system of serving a sentence of those who have committed crimes of different gravity and precisely, for this reason, is convicted for imprisonment.

It is determined that the SCESU staff is exposed to the negative influence of the antisocial environment as an object of its activity, despite the clear regulation of legal documents, which provide all regime points.

According to the research results, working in penitentiary institutions and detention facilities could become a serious personal test for the SCESU staff and therefore need special attention in preparation for it.

The majority of respondents find some difficulties of constant switching their life rhythm from working moments to household, family, so to those which are out of work.

The next steps of our study are determined. They are directed to study more closely the peculiarities of the employees' life, their needs in order to normalize their lives in the conditions of service in the penitentiary system and to constructive problem solving of the emotional states of employees regulation in the coordinate system «service-house».

Keywords: reflection; associative methodology; prison staff; emotional condition; feeling; desire; behavior; psychological preparation.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ ПЕРСОНАЛА ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ СЛУЖБЫ В СИСТЕМЕ КООРДИНАТ «СЛУЖБА – ДОМ»

Настоящая Ульяна Владимировна,
старший преподаватель кафедры психологии
Академии государственной пенитенциарной службы Украины;
аспирантка Института социальной и
политической психологии НАПН Украины.
Киев, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4697-2206>
81ulyana@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена раскрытию особенностей психических состояний персонала Государственной уголовно-исполнительной службы (ГУИСУ) в системе координат «служба – дом». При проведении исследования использована ассоциативная методика как эмпирическая социологическая рефлексия с использованием ассоциативных карт. Проведен анализ изменения психических состояний в процессе перехода из служебной деятельности в повседневную жизнь вне службы. Определены

основные векторы влияния на сотрудника ГУИСУ, где первым вектором является носитель общей культуры, который транслирует социальноодобренные нормы социума, а второй несет в себе атмосферу изоляции, обусловленную фактом наказания тех, кто совершил преступление различной силы тяжести и по этой причине отбывает наказание в виде лишения свободы. Определено, что персонал ГУИСУ подвергается негативному воздействию асоциальной среды как объект своей деятельности, несмотря на четкую регламентированность нормативно-правовыми документами, предусматривающими все режимные моменты. По результатам исследования выявлено, что работа в учреждениях исполнения наказаний и в следственных изоляторах может стать серьезным личностным испытанием для персонала ГУИСУ и поэтому требует особой подготовки. Для большинства респондентов достаточно проблематично постоянно менять ритм жизни с рабочих моментов на бытовые, семейные, то есть такие, которые существуют вне службы. Определены следующие шаги нашего исследования, направленные на более тщательное изучение особенностей жизнедеятельности пенитенциариев, их потребностей для нормализации собственной жизни в условиях службы в пенитенциарной системе и конструктивное решение проблемы урегулирования эмоциональных состояний работников в системе координат «несение службы – жизнь в обществе вне службы».

Ключевые слова: рефлексия; ассоциативная методика; персонал ГУИСУ; эмоциональное состояние; чувства; стремления; поведение; психологическая подготовка.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Libling, D. Prajs, G. Shefer, Tyuremnyj rabotnik. London, «Rutledzh», 2012, 163 s.
- [2] F. T. Cullen, B. G. Link, N. T. Wolfe, J. Frank, «The social dimensions of correctional officer stress», Justice Quarterly, Vol. 2, 1985.
- [3] I. Baranauskene, A. Valajkene, «Vliyanie stressa na udovletvorennost' rabotoj sotrudnikov ispravitel'nyh uchrezhdenij», Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal, № 1(5), s. 66–69, 2011.
- [4] S. P. Beznosov, «Professional'nye deformacii», dis. d-ra nauk; Sankt-Peterburgskij gos. un-t, 1997, 398 s.
- [5] O. M. Miroshnychenko, Psykholohichniy suprovid personalu penitentsiarnykh ustanov. Chernihiv, Ukraina, 2012, s. 19.

- [6] S. A. Zinchenko, S. O. Bohunov, «Profesiina motyvatsiia personalu derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy do vykonannia sluzhbovykh oboviazkiv», Naukovyi visnyk Instytutu kryminalno-vykonavchoi sluzhby, № 1, s. 111–118, 2012.
- [7] V. A. Lefevr, «Ot psihofiziki k modelirovaniyu dushi», Voprosy filosofii, № 7, 1990.
- [8] G. Spenser, Nravstvennost' i nravstvennye chuvstva. Opyty nauchnye, politicheskie i filosofskie; per. s angl. N. A. Rubankina, Red. Minsk, Belorusiya: Sovremen. literator, 1998, s. 330–349.
- [9] Istoriya esteticheskoy mysli v 6-ti t. T. 4, Vtoraya polovina XIX veka. Moskva, Rossiya, «Iskusstvo», 1987, s. 160–164.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119>

УДК 159. 922. 001: 378

Хілько Світлана Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент

кафедри психології та особистісного розвитку

Навчально наукового інституту менеджменту та психології

ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>

H.S.A.psycholog@meta.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РЕФЛЕКСІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті наведено результати емпіричного дослідження особливостей впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Досліджено показники рівнів розвитку рефлексії у майбутніх психологів. За результатами емпіричного дослідження констатовано, що розподіл досліджуваних за рівнями розвитку рефлексії має асиметричний характер, зокрема, загальний показник рефлексії зміщений у бік низького і середнього рівнів, а прояви всіх видів рефлексії за їх спрямуванням – у бік середнього і високого. Наголошено на тому, що отримані показники розвитку рефлексії мають доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з якими майбутнім психологам необхідні, як низький так і середній рівень рефлексії. Зрештою, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів. Проаналізовано особливості впливу соціально-демографічних та навчально-професійних чинників на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. За результатами дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші чинники: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю, не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

Визначено особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Встановлено статистично значущі зв'язки між рефлексією і діагностичними шкалами толерантності до невизначеності, зокрема рефлексія позитивно корелює з толерантністю до невизначеності та

новизною проблеми невизначеності. Зазначено, що ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія та рефлексія спілкування мають негативний кореляційний зв'язок з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, упевненістю та толерантністю до двозначності, які виступають в нашому дослідженні показниками формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. За результатами емпіричного дослідження констатовано, що низький і середній рівень розвитку рефлексії пов'язаний з середнім рівнем сформованості толерантності до невизначеності, натомість тільки третина досліджуваних майбутніх психологів мають високі показники як рефлексії, так і толерантності до невизначеності. Окреслено перспективи подальших досліджень у контексті теоретичного обґрунтування розроблення й апробації програми супроводу розвитку рефлексії у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки за умов особистісно орієнтованого навчання.

Ключові слова: толерантність до невизначеності; інтолерантність до невизначеності; міжособистісна інтолерантність до невизначеності; рефлексія; майбутні психологи; формування толерантності до невизначеності.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Протягом останнього часу стан українського суспільства характеризується швидкими темпами змін, динамізмом і невизначеністю в різних соціальних сферах, що в свою чергу вимагає від людини певної активності, усвідомленості, знаходження оптимальних способів вирішення життєвих та професійних задач.

Даний факт свідчить про необхідність врахування викликів суспільства і постановку питання про професійну підготовку майбутніх психологів, здатних ефективно діяти в нових, неструктурованих, іноді невизначених ситуаціях, при цьому сприймати їх не як загрозу а як такі, що містять різноманітні можливості вирішення професійних задач.

Підготовка майбутніх психологів в сучасних умовах потребує переосмислення ракурсу проблеми, у тому сенсі, що традиційна система вишів, здебільшого зосереджена на знаннєвій освітній парадигмі, за якою недостатньо стимулюється активність студентів, зорієнтування навчального процесу на їх самопізнання, що є основою розвитку рефлексії та саморефлексії [9].

В основу рефлексивно-орієнтованої концепції, на думку М. Марусинець [9], необхідно покласти ідею організації взаємопов'язаної

рефлексивної діяльності всіх суб'єктів, що забезпечують спрямованість основних початкових процесів на розвиток рефлексії в цілому, її якостей і компонентів особистісно-сислової сфери суб'єктів навчальної діяльності.

Враховуючи, що вирішення професійних задач психологом, включає в себе рефлексивне осмислення та усвідомлення свого мислення, емоційного ставлення та поведінки в ситуаціях невизначеності, двозначності, множинності виборів, розуміння свого психічного стану і стану інших людей в процесі міжособистісної взаємодії, постає питання про створення освітнього розвивального середовища, яке сприятиме формуванню толерантності до невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна виділити значну кількість психологічних досліджень, в яких розглядаються різні аспекти рефлексії, як зарубіжними, так і сучасними українським науковцями. Досліджувались: рефлексія як процес пізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних станів і процесів (Б. Ананьєв, І. Кон, Л. Виготський, А. Карпов та ін.); методологічні системи норм і правил розвитку професійної рефлексії (І. Ладенко, Я. Пономарьова, С. Степанова, Г. Щедровицький та ін.); закономірності зв'язків професійної рефлексії (Н. Кузьміна, Г. Сухобська та ін.); особливості застосування рефлексивного управління (О. Бондарчук, Л. Карамушка, А. Карпов, М. Найдюнова та ін.); роль рефлексії у професійній діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів (О. Брюховецька); рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості (Р. Павелків) та ін.

Водночас, досліджено змістові характеристики толерантності до невизначеності (ТН) та інтолерантності до невизначеності (ІТН) (С. Баднер, К. Дурхайм і Д. Фостер, Е. Френкель-Брунsvік); розглянуто зміст і структуру ТН (С. Андерсон, С. Бакаліс, А. Гусєв, Ф. Зенасні, П. Клампітт, А. Мак-Дональд, Д. Маклейн, Р. Нортон, А. О'Коннелл, Н. Роттер та ін.); проаналізована ТН як здатність особистості (Р. Бріслін, П. Лушин, Є. Носенко і М. Шаповал, Р. Халлман); здійснено розгляд невизначеності, пов'язаних з нею феноменів та особливостей ставлення особистості до неї (Б. Алішев, Д. Канеман, Т. Корнілова, Є. Крінчік, Д. Леонтєв, П. Лушин, С. Максименко, О. Соколова, В. Турбан, та ін.).

Проте необхідно зазначити, що для вітчизняної науки залишається відкритим питання визначення особливостей впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета роботи – емпірично дослідити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Завдання дослідження: 1) дослідити показники рівнів розвитку рефлексії у майбутніх психологів; 2) проаналізувати особливості впливу соціально-демографічних та навчально-професійних чинників на розвиток рефлексії у майбутніх психологів; 3) визначити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичні основи дослідження ґрунтуються на: положеннях про психологічну природу рефлексії (Г. Балл, А. Карпов, Ю. Кулюткін, С. Рубінштейн, І. Семенов та ін.); уявленнях про епістемологічну і онтологічну невизначеність як характеристику буття (О. Асмолов, Т. Бутенко, В. Зінченко, Т. Корнілова, С. Максименко та ін.); концепції особистісного смислу (О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв); теорії особистісного змінювання як процесу і (П. Лушин); принципі єдності свідомості і діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); підходах до визначення феноменів «толерантність до невизначеності» і «інтолерантність до невизначеності» (S. Bakalis, S. Bochner, R. Brislin, S. Budner, А. Гусев, Р. Clampitt, E. Frenkel-Brunswik, R. Hallman, G. Hofstede, П. Лушин, R. Norton, Є. Носенко, O'Connell, М. Шаповал та ін.)

Теоретичний аналіз показує, що поняття рефлексивності є більш новим у психології та його зміст досі не конкретизовано. У психологічних словниках *рефлексія* (від лат. *reflexio* – відображення) – міркування, сповнене сумнівів, протиріч; самоаналіз власного психічного стану; механізм взаєморозуміння; усвідомлення особою або спільністю того, як вони сприймаються й оцінюються в дійсності іншими індивідами або спільностями [16].

С. Рубінштейн і І. Семенов виділяють основні аспекти рефлексії 0: *онтологічний аспект* (виокремлення межі психічного, що проявляється у здатності людини до пізнання себе через своє відображення в інших); *гносеологічний аспект* (рефлексія виступає як специфічний спосіб самопізнання внутрішнього світу людини шляхом інтроспекції); *методологічний аспект* (виражається у формі детермінізму – «внутрішні умови зумовлюють зовнішні причини»); *екзистенційно-етичний аспект* (забезпечує вихід особистості за межі ситуації та досягнення глибокого осмислення її змісту).

Зміст теоретичного конструкта, а також спектр поведінкових реакцій як індикаторів властивостей рефлексивності дають можливість виділити три головні види рефлексії: ситуативну, ретроспективну і перспективну

[3], що відповідає реальним механізмам діяльності і обумовило мету нашого дослідження – виявити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Разом з тим, А. Карпов стверджує, що рефлексивність – це властивість, а рефлексія – процес, крім того, рефлексивність являється здатністю до рефлексії. Разом з тим, властивостями рефлексії є її дискретність і парціальність. Якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу [5].

Здійснивши теоретичний аналіз невизначеності, можна констатувати представленість даного феномена різноманітними категоріями, що вказує на його складність. Невизначеність розглядається в негативному аспекті як проблема ліквідації самої невизначеності і в позитивному – у зв'язку з реалізацією різноманітних можливостей, що збагачує дійсність [15].

Толерантна до невизначеності особистість характеризується позитивним ставленням до невизначеності: здібностями витримувати напругу, пов'язану з протиріччям, двозначністю, проблемністю ситуацій, готовністю до ризику, вмінням діяти і приймати рішення в ситуаціях невизначеності. *Інтолерантна до невизначеності особистість* демонструє негативне ставлення до невизначеності: виявляє ознаки внутрішньої напруги, дискомфорту в ситуаціях невизначеності, прагне позбутися негативних емоцій, надає перевагу знайомому і безпечному, нездатна використовувати різноманітні можливості ситуацій невизначеності [1].

Толерантність до невизначеності майбутніх психологів – це здатність виявляти стійкість до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, що супроводжується когнітивним осмисленням таких ситуацій, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком шляхів вирішення таких ситуацій [15].

Формування ТН – являє собою процес змін особистості на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів невизначеності, в результаті чого формується здатність не тільки витримувати напругу в ситуаціях невизначеності, а й продуктивно діяти і знаходити варіанти вирішення таких ситуацій [15].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для досягнення мети емпіричного дослідження та вирішення поставлених завдань використано комплекс теоретичних і експериментальних методів: *теоретичні* (аналіз та узагальнення даних

теоретичних й експериментальних досліджень); *емпіричні* (дослідження особливостей сформованості рефлексії у майбутніх психологів за допомогою методики А. Карпова «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» [2]; для встановлення рівня сформованості ТН у майбутніх психологів використано: новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН) (в модифікації Т. Корнілової) [4], методика «Толерантність до невизначеності» (TAS) (С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової) [12], методика «Особистісна готовність до змін» (автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр) [11]; *математично-статистичні методи* (критерій χ^2 , кореляційний і дисперсійний аналіз) з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням результатів дослідження; статистичне опрацювання даних і графічна презентація результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерних програм «SPSS Statistics (версія 17.0) та «Microsoft Office Excel 2016».

Вибірку досліджуваних становлять 282 майбутні психологи – студенти психологічних факультетів) із різних закладів вищої освіти (ЗВО) України, які були розподілені на групи за такими характеристиками: стать, вік, освіта, курс навчання, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за отриманою спеціальністю.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

За результатами теоретичного аналізу наукової літератури виявлено, що ТН в більшості підходах розглядається як внутрішня умова регуляторної дії пізнавальних стратегій, а ІТН більш тісно пов'язана з аналізом особистісних властивостей особистості, що негативно реагує на невизначеність у вигляді стресу, тривожності, конфлікту, когнітивним дисонансом і т. д. [15, с. 54]. З позицій різних теоретичних конструктів ТН є складним поняттям, яке характеризує як рису особистості, як соціально-психологічну установку, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурну складову, як множинність реакцій особистості в невизначених ситуаціях [15].

Аналіз експериментальних досліджень не дозволяють зробити однозначних висновків щодо встановлення зв'язків з різними змінними, які можна було назвати предикторами ТН, що по-перше, породжує проблему її формування, по-друге, вказує на актуальність даної проблеми. В даному дослідженні рефлексія розглядається в якості одного з предикторів формування ТН.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – звернення назад) являє собою процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, де ключовими термінами є «процес» і «самопізнання» [16].

Досліджуючи рефлексивність, можна констатувати надзвичайну широту і варіативність підходів досліджуваного феномена. Так, ряд науковців розглядають рефлексію як компонент структури діяльності; в контексті проблематики мислення; як комунікативні процеси; в структурі спільної діяльності; в якості інструментального засобу організації навчальної діяльності; як результат осмислення своєї життєдіяльності; як форму мисленевої діяльності; як метакогнітивну парадигму рефлексивних процесів; як фундаментальний механізм самопізнання і саморозуміння; як механізм управлінської діяльності і управління в цілому [3].

Для визначення кореляційних зв'язків рефлексивності і показників ТН, ІТН, міжособистісної інтолерантності до невизначеності (МІТН), особистісної готовності до змін було застосовано методіку А. Карпова. Науковець рефлексію розглядає в її основних модусах і специфікаціях. Він вважає, що рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка виступає і як *психічний процес*, і як *психічна властивість*, і як *психічний стан*, але не зводиться до жодного з них. Рефлексія – це одночасно і унікальна властивість, яка притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого особистого змісту [2, с. 3–4].

Отже, рефлексія думок, почуттів, мотивів, дій, міжособистісної взаємодії в умовах невизначеності, в умовах постійних змін, виступаючи в якості психічного процесу, психічної властивості, психічного стану, сприятиме формуванню уявлень про толерантний до невизначеності «Я-образ» майбутнього психолога, аналізу, осмисленню та усвідомленню свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього. А також, здатність до рефлексії у майбутніх психологів забезпечить [14]: переоцінювання елементів новизни, невизначеності, на яких в процесі підготовки фіксується їх увага; розвиток пізнавальних процесів, який функціонує на основі здатності відтворити множинність суджень на неоднозначні, неструктуровані, невизначені ситуації в професійній діяльності; нове ставлення до професійної діяльності, яка має елементи невизначеності; нове ставлення до себе, за умови сприйняття невизначених ситуацій як таких, що сприяють особистісному і професійному розвитку; розвиток індивідуальної саморегуляції в невизначених ситуаціях. Даний перелік не вичерпує всіх особливостей впливу рефлексії на формування ТН та потребує подальших наукових пошуків.

За результатами емпіричного дослідження рефлексивності майбутніх психологів констатовано переважання середнього рівня її розвитку (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні сформованості рефлексивності у майбутніх психологів

Показник	Рівень сформованості (кількість досліджуваних, у %)		
	низький	середній	високий
Рефлексивність майбутніх психологів	29,1	66,7	4,3

Як видно з табл. 1, переважна кількість майбутніх психологів має низький (29,1%) і середній (66,7%) рівні рефлексивності. Отримані данні можуть свідчити про недостатню усвідомленість свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього. Респонденти високого рівня сформованості рефлексивності (4,3%) здатні до більш ефективного аналізу, самосприйняття особистої психіки, а також краще розуміють психіку інших людей.

Так, в своєму дослідженні рефлексії як механізму формування індивідуальної свідомості український вчений Р. Павелків [10] констатує, що рефлексія як єдність процесів самоусвідомлення та усвідомлення ставлення «Я-Інший» виступає провідним механізмом саморегуляції поведінки особистості і є одним із механізмів саморозвитку та самовдосконалення особистості.

Дослідивши роль рефлексивності у діяльності особистості, А. Карпов [3] зазначає, що сучасна людина, стикаючись із невизначеністю, новацією, стресом, труднощами, навантаженням, завдяки рефлексивності здатна підійматися над ситуацією, дивитись на неї і на себе ніби зі сторони, конструювати модель ситуації і, відповідно, оволодівати життєвим шляхом, власним розвитком.

Таким чином, в умовах професійної діяльності психологів, що характеризується *внутрішньою* (внутрішні протиріччя психолога) і *зовнішньою* (об'єктивність невизначеності при взаємодії з зовнішнім середовищем) невизначеністю, рефлексія забезпечить актуалізацію процесів самоорганізації та саморегуляції, мобілізуючи особистий потенціал, інтелектуальні, емоційні, поведінкові ресурси в ситуаціях невизначеності, що сприятиме формуванню ТН.

Рефлексивність як індивідуальна характеристика особистості глибоко пов'язана з особистісним потенціалом як потенціалом саморегуляції, потенціалом самовизначення. Даний зв'язок є складним і нелінійним. Саме рефлексивність з усіх складових особистісного потенціалу входить в нього непрямим шляхом, крім того, необхідна диференціація поняття рефлексивності і виділення різних її видів не тільки за об'єктивною спрямованістю, а й за якісними особливостями рефлексивного ставлення [6, с. 378].

Так, наступний крок полягав у визначенні особливостей спрямованості рефлексії за її видами. Примітно, що досліджувані середнього і високого рівня мають певні відмінності у спектрі визначених поведінкових проявів – індикаторів властивостей рефлексивності (рис. 1).

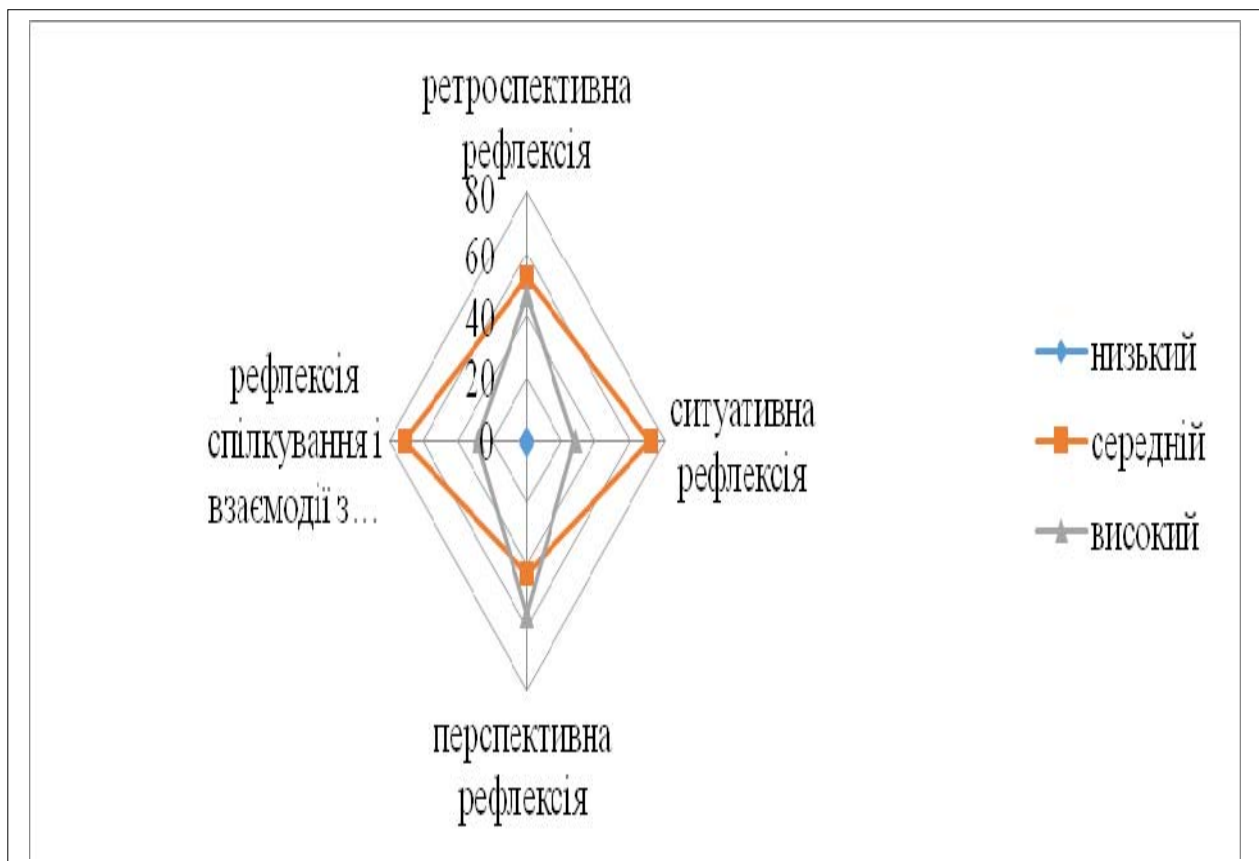

Рис. 1 Особливості спрямованості рефлексивності у майбутніх психологів

На рис. 1, графічно зображено особливості спрямованості рефлексії майбутніх психологів. У групі майбутніх психологів низького рівня рефлексії невизначено особливостей спрямованості, але можна констатувати, що з невеликим відривом переважає перспективна рефлексія. Група майбутніх психологів середнього рівня рефлексії більш орієнтована на аналіз

теперішньої діяльності. З однієї сторони, у них більш виражена позиція безпосереднього самоконтролю своєї поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, здатність співвідносити свої дії з особистісним станом в ситуації, в якій змінюються умови, з іншої – їм властиво здійснювати аналіз того, що відбувається у спілкуванні і взаємодії з іншими людьми. Група майбутніх психологів високого рівня рефлексії більш орієнтована на аналіз минулого і себе в ньому та орієнтацію на майбутнє. Їм притаманно спрямованість на майбутню діяльність і поведінку, планування, прогнозування ймовірнісних результатів, з іншого боку, для них важливими є аналіз минулої діяльності, зміст поведінки і аналіз помилок у минулому.

За результатами дисперсійного аналізу встановлено особливості розвитку рефлексії залежно від курсу навчання на рівні статистичної значущості ($p < 0,01$) (рис. 2).

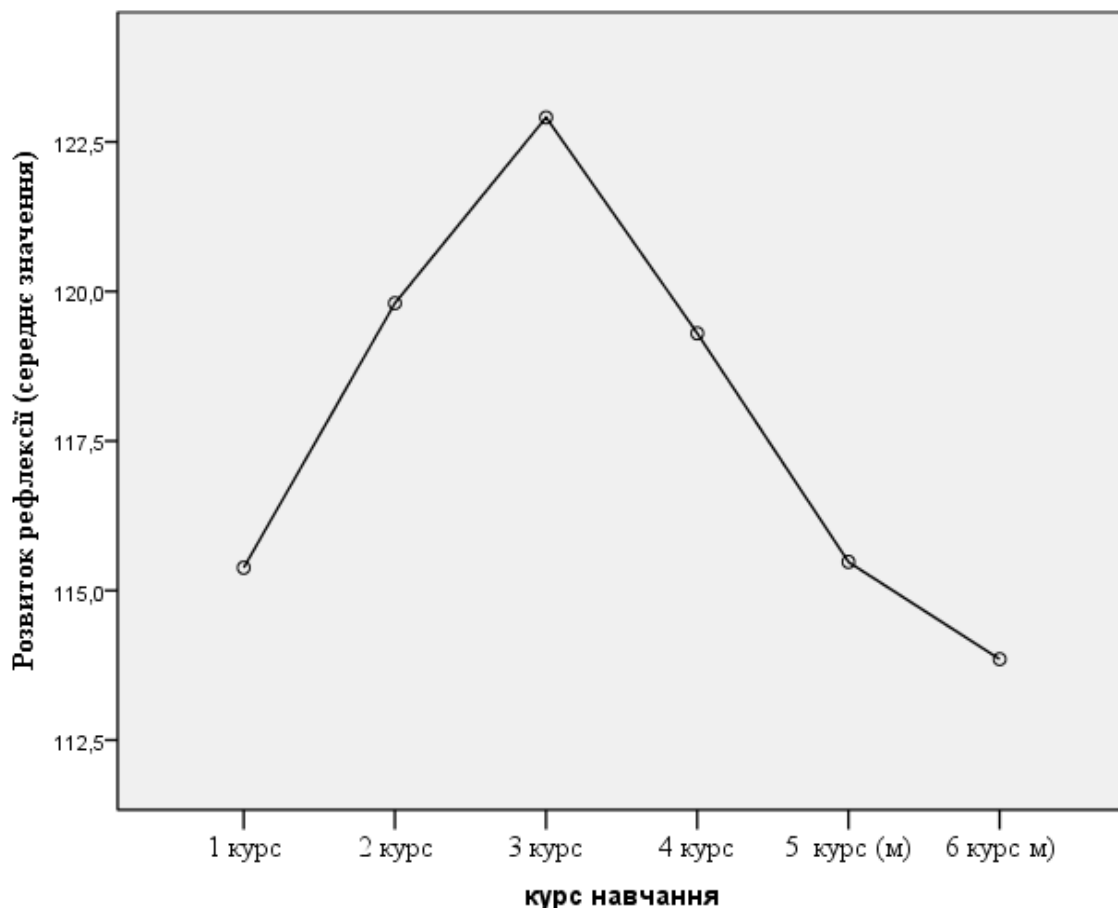

Рис. 2 Рівні розвитку рефлексії майбутніх психологів в період здобуття вищої освіти

Як видно з рис. 2, у процесі професійної підготовки рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів поступово зростає з першого по третій курс навчання, потім цей показник знижується. Здобувачі вищої освіти ступеня «Магістр» (5, 6 курс) вступають на навчання на базі іншої спеціальності, для них вивчення психології відбувається вперше, тому рівень їх рефлексії нижчий у порівнянні із здобувачами вищої освіти третього і четвертого курсів, що здобувають ступінь бакалавра.

Такі результати свідчать про позитивний вплив навчання у процесі професійної підготовки на рівень розвитку рефлексії. Решта соціально-демографічних (стать, вік) та навчально-професійних (рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю) чинників істотно не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. Статистично значущих відмінностей не виявлено.

З метою визначення впливу особливостей рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів здійснено кореляційний аналіз між змінними рефлексії та діагностичними показниками ТН за допомогою коефіцієнту кореляції за Спірменом.

Зокрема, встановлено, що оптимізм, сміливість і адаптивність (показники особистісної готовності до змін в ситуаціях невизначеності) мають негативний кореляційний зв'язок з ретроспективною, ситуативною, перспективною рефлексією та рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми ($p \leq 0,05$). Також, можна зазначити особливості психологічних корелят рефлексії і ТН та ТД. Існує позитивний статистично значущий зв'язок між рефлексією і ТН (прагнення до змін) ($p \leq 0,05$), на противагу негативно статистичного зв'язку між рефлексією і ТД (спокійне ставлення до відсутності чітких відповідей) ($p \leq 0,05$), що вказує на відсутність єдиного підходу до вимірювання даних показників (табл. 2).

Такі результати узгоджуються з дослідженням А. Гусєва [1], який вказує на відсутність узгодженого вимірювального інструментарію ТН, відсутність статистично значущих зв'язків між вказаними вище діагностичними шкалами, що породжує проблеми, пов'язані зі складністю співставлення отриманих за допомогою різних методик дослідження.

Таблиця 2

**Взаємозв'язок рефлексії та ТН у майбутніх психологів
(коефіцієнт кореляції *rs*)**

№ з/п	Види рефлексії Діагностичні показники ТН	Рефлексія (загальний показник)	Ретроспективна рефлексія	Ситуативна рефлексія	Перспективна рефлексія	Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими
1	ТН	0,141*	0,075	0,092	0,117	0,225**
2	ІТН	-0,150*	0,264**	0,135**	0,318**	-0,155**
3	МІТН	-0,152*	0,280**	0,256**	0,223**	0,157**
4	Новизна	0,146*	0,086	-0,075	0,218**	0,177**
5	Складність	-0,065	0,138*	0,170**	0,278**	0,137*
6	Невирішеність	-0,016	0,332**	0,182**	0,332**	0,102
7	ОГЗ (заг. показник)	-0,034	0,038	0,073	-0,079	-0,116**
8	Пристрасність	0,020	0,180**	0,168**	-0,225**	0,200**
9	Винахідливість	-0,008	0,082	0,221**	0,187**	0,091
10	Оптимізм	0,061	-0,077	-0,233**	-0,166**	-0,375**
11	Сміливість	-0,112	-0,141*	-0,054	-0,356**	-0,195**
12	Адаптивність	-0,054	-0,194**	-0,092	-0,363**	-0,386**
13	Упевненість	-0,089	0,171**	0,237**	-0,276**	0,157**
14	ТД	-0,036	-0,162**	-0,075	-0,365**	-0,207**

Примітки: статистична значущість на рівні * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ТН – толерантність до невизначеності; ІТН – інтолерантність до невизначеності; МІТН – міжособистісна інтолерантність до невизначеності; ОГЗ – особистісна готовність до змін; ТД – толерантність до двозначності.

Як зазначено в табл. 2, *ретроспективна рефлексія* має позитивний статистично значущий зв'язок з ІТН ($p < 0,05$), МІТН ($p < 0,05$), невирішеністю ($p < 0,05$) та складністю ($p < 0,01$) проблеми невизначеності, пристрасністю ($p < 0,05$), упевненістю ($p < 0,05$); негативний статистично значущий з сміливістю ($p < 0,01$), адаптивністю та ТД ($p < 0,05$). Отримані результати дають можливість припустити, що аналіз минулих подій, діяльності і поведінки майбутніх психологів підвищує рівень їх інтолерантності до невизначеності та інтолерантності у міжособистісних стосунках, налаштовує на сприйняття невизначеності як

складної і невирішеної проблеми, натомість підвищує енергійність і впевненість в собі та своїх силах у стресових ситуаціях.

Ситуативна рефлексія позитивно корелює з ІТН, МІТН, складністю і невирішеністю проблеми невизначеності, пристрасністю, винахідливістю і впевненістю, натомість негативно – з оптимізмом (статистично значущий зв'язок для всіх шкал на рівні $p < 0,05$). Таким чином, високий рівень безпосереднього самоконтролю поведінки майбутніх психологів в актуальній ситуації, здатність до співставлення своїх дій з ситуацією і їх координація відповідно до умов, що змінюються, схильність до самоаналізу конкретних життєвих ситуацій не сприяє тому, щоб самостійно знаходити вихід за межі прийнятих обмежень, невизначеність ситуацій сприймається як складна і невирішена проблема. В такому випадку переважає прагнення до ясності упорядкованості та контролю у міжособистісних стосунках. При цьому віра в себе і уміння знаходити вихід із складних ситуацій – зростає.

Особливості впливу *перспективної рефлексії* на формування ТН, як і попередні показники ситуативної рефлексії, полягають у подібності позитивного статистично значущого взаємозв'язку між перспективною рефлексією і ІТН ($p < 0,05$), МІНТ ($p < 0,05$), новизною ($p < 0,05$), складністю ($p < 0,05$), невирішеністю проблеми ($p < 0,05$), винахідливістю ($p < 0,05$). Відмінність полягає у відсутності кореляції зі шкалою упевненість, зокрема, прогнозування ймовірних результатів майбутньої діяльності і поведінки, орієнтація на майбутнє знижує рівень впевненості в свої сили у майбутніх психологів ($p < 0,05$). Також існує негативний статистично значущий зв'язок між перспективною рефлексією і пристрасністю, сміливістю, адаптивністю і ТД (для всіх шкал на рівні $p < 0,05$), що свідчить про наявність проблеми формування ТН у майбутніх психологів.

Аналіз кореляційних зв'язків між *рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми* дає можливість констатувати певні особливості, зокрема даний вид рефлексії має позитивний статистично значущий зв'язок з ТН ($p < 0,05$). Отже, осмислення особливостей спілкування і взаємодії з іншими людьми, аналіз їх життєвих ситуацій (що є важливим для ефективної діяльності психолога) сприяє формуванню генералізованій особистісній властивості, яка характеризується прагненням до змін, новизни і оригінальності, готовністю надавати перевагу складним задачам в ситуаціях невизначеності. Виявлений негативний кореляційний зв'язок даного виду рефлексії з ІТН ($p < 0,05$) вказує на те, що чим більш високий рівень розвитку рефлексії спілкування, тим більше майбутній психолог приймає невизначеність та ставить під сумнів дихотомічний розподіл правильних і неправильних способів вирішення складних задач. Але

цікавим виявився той факт, що таким майбутнім психологам притаманно прагнення до ясності і контролю в міжособистісних стосунках ($p < 0,05$).

Окрім того, показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) вказує на недостатній її рівень: 31,2% досліджуваних мають низький рівень, 68,4% – середній рівень і 0,4% - високий [15].

Отже, значна кількість досліджуваних майбутніх психологів характеризується недостатньою усвідомленістю про сутність, ознаки, позитивні можливості ТН, їм притаманно відчувати як негативні так і позитивні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності та обирати непродуктивні копінги у вирішенні складних, невизначених ситуацій, що може призводити до відчуття суб'єктивного незадоволення в навчальній діяльності і в подальшому впливати на професійне становлення.

За результатами χ^2 Пірсона виявлено особливості взаємозв'язку рівнів розвитку рефлексивності майбутніх психологів і сформованості ТН ($p \leq 0,01$). Так, встановлено парадоксальні особливості впливу рефлексії на ТН, зокрема, як низький так і середній рівень рефлексії пов'язані з середнім рівнем ТН (рис. 3).

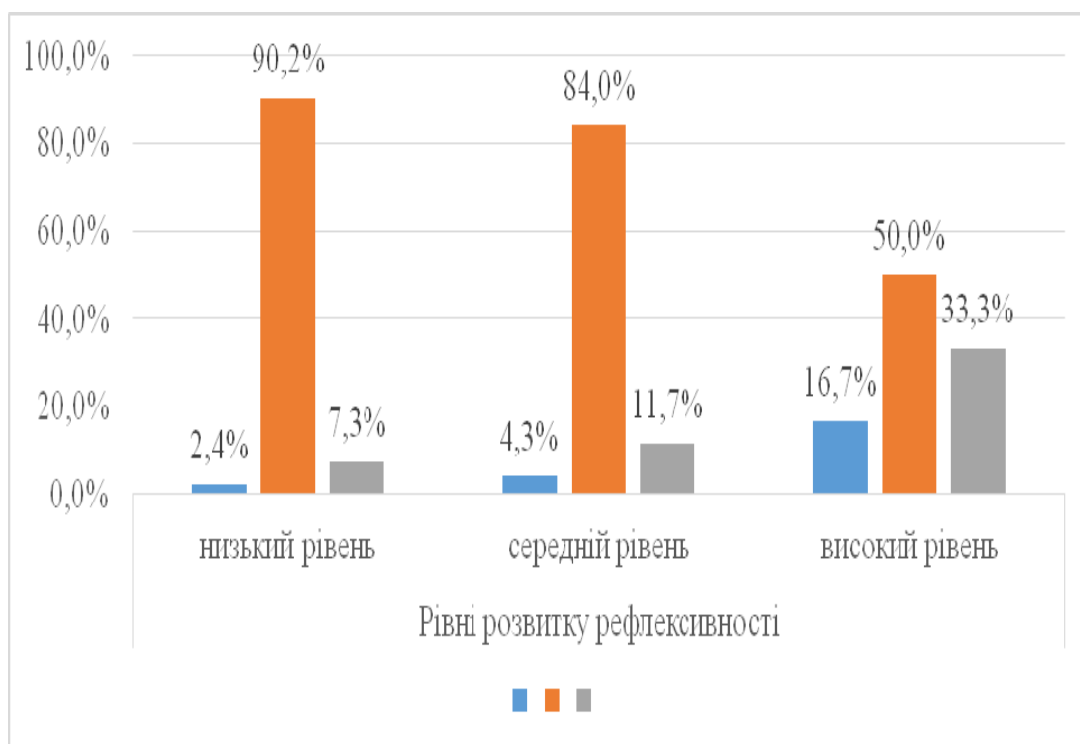

Рис. 3 Співвідношення рівнів рефлексивності та рівнів ТН у майбутніх психологів

Як видно з рис. 3, 16,7% досліджуваних з високим рівнем рефлексії мають низький рівень ТН, натомість 7,3% досліджуваних з низьким рівнем рефлексії – високий рівень ТН. Третина досліджуваних (33,3%) з високим рівнем рефлексії отримали високі показники ТН. Можна припустити, що групи досліджуваних з різним рефлексивним потенціалом і високим рівнем ТН за формою і змістом мають певні відмінності, зокрема *група досліджуваних з низьким рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* демонструє відкритість до нового досвіду в ситуації невизначеності, вбачає в них можливості для професійного зростання, але при цьому безпосередній самоконтроль і аналіз своєї діяльності знаходиться на низькому рівні; у *групи досліджуваних з середнім рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* рефлексія виражається ситуативно, наскільки часто і довготривало аналізуються і оцінюються події (минулі, ситуативні, перспективні) залежить від багатьох суб'єктивних чинників, що демонструє певну гнучкість в ситуаціях невизначеності і забезпечує спрямування на самовдосконалення і розвиток в навчальній діяльності; *група досліджуваних з високими рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* характеризується схильністю до аналізу, як минулої так і ситуативної діяльності, аналізу подій, свого стану, прогнозуванням майбутньої діяльності, при цьому їм властиво враховуючи невизначеність сучасного світу, оцінювати невизначені ситуації як бажані. Отже, результати емпіричного дослідження засвідчують про нелінійність впливу рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів.

Такі дані узгоджуються з дослідженнями типів толерантних та інтолерантних до невизначеності особистостей представленими у працях П. Лушина 0 і О. Соколової [13].

П. Лушин виділив декілька типів ставлення до невизначеності, серед яких інтолерантне і толерантне: *інтолерантний і «пасивний» тип* - ті, які страждають від невизначеності; *інтолерантний і «активний» або «регламентуючий» тип* - ті, хто вступає в боротьбу з нею; *«утилітарний» тип* - ті, хто приймають невизначеність як неминучість, адаптуються, використовують її переваги. Окрім означених типів ставлення до ситуацій невизначеності автор виділяє «хаотиків», які схильні розглядати негативні події або особисті переживання не в термінах дефіциту, а навпаки – багатства можливостей, вони не тільки активно впускають невизначеність в своє життя, але й стимулюють її появу і прояви [7].

О. Соколова, здійснивши клінічний аналіз проблеми суб'єктивної невизначеності описала п'ять типів її переживання, серед яких тільки один має позитивний характер [13]: *перший тип* характеризується всепоглинаючим негативним афектом, зміст якого складає нестерпна

тривога; *другому типу* так само притаманні негативні емоційні стани, але при цьому у них домінує легша феноменологія: двозначність, амбівалентність, багатозначність, непередбачуваність, суперечливість, заплутаність, складність; *третьої типу* характеризується повною непереносимістю невизначеності як ситуації відсутності доступу до внутрішніх ресурсів «Я»; *четвертий тип* характеризується маніакальною проекцією, «сп'янінням» і хаосом, відсутністю всіляких кордонів, будь-яких стримуючих нормативів і правил за нарцисично-перфекціоністським типом; *п'ятий тип* відзначається позитивним емоційним тоном, цікавістю і пошуковою активністю, грою фантазії, породженням нових смислів, радістю, азартом, що призводить до творчого і осмисленого перетворення ситуації невизначеності.

Отже, аналіз ситуацій невизначеності, свого стану, думок і переживань, особистої значущості подій, залежить від рівня рефлексивного осмислення майбутніми психологами того, що впливає на їх емоційний фон, ставлення до невизначеності (внутрішньої і зовнішньої), прогнозування ймовірних шляхів вирішення проблеми невизначеності. Таким чином, рефлексія, як один з механізмів саморозвитку та самовдосконалення особистості, що виступає і як процес, і як властивість і як стан, актуалізує процеси особистісного змінювання в умовах професійної підготовки майбутніх психологів в ЗВО.

Особистісне змінювання включає в себе певні протиріччя, що відображені в представлених результатах емпіричного дослідження. Отримані дані узгоджуються з результатами дослідження П. Лушина [8], який зазначає, що особистісне змінювання – це здатність, яка може бути задана і розвивається в процесі соціалізації особистості. Така здатність здібна розповсюджуватись, як на всю структуру особистості, так і на окремі її компоненти [8, с. 12].

Використання наявних суттєвих розбіжностей в особливостях і структурі особистості майбутнього психолога, особистісної варіативності, наявність досвіду конструктивних і негативних наслідків, антиномічність як закономірна особливість особистості, в процесі професійної підготовки, сприятиме розвитку рефлексії, що в свою чергу виступає однією з умов формування ТН.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. За результатами емпіричного дослідження констатовано асиметричний характер нормальної кривої у розподілі досліджуваних, за якими у майбутніх психологів загальний показник рефлексії зміщений у

бік низького і середнього рівнів, а прояви всіх видів рефлексії за їх спрямуванням – у бік середнього і високого, тобто зберігається постійне домінування середнього рівня. За цим стоїть, на наш погляд, певна закономірність, за якою рефлексія має доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам необхідні як низький, так і середній рівень рефлексії. Таким чином, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів. Такі дані з одного боку, вказують на певні утруднення у здійсненні самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення і координації свого стану та поведінки в умовах постійних змін; неповний аналіз минулих подій і себе в них; неврахування своїх можливостей при плануванні і прогнозуванні ймовірних результатів своєї діяльності; утруднення у розумінні психіки інших людей, з іншого – про оптимальний рівень рефлексії як певної норми діяльності, пов'язаної з нелінійністю процесів розвитку та змінювання особистості. Але це потребує подальших наукових досліджень.

2. За результатами дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші чинники: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю, істотно не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

3. Визначено особливості впливу рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів, зокрема:

- рефлексія позитивно корелює з ТН та новизною проблеми невизначеності;
- за спрямованістю рефлексії констатовано позитивний статистично значущий взаємозв'язок рефлексії та ІТН, що пояснюється антиномічністю досліджуваних феноменів;
- високі рівні розвитку ретроспективної, ситуативної, перспективної рефлексій та рефлексія спілкування впливають на сприйняття невизначених ситуацій як складних і невирішених;
- всі види рефлексії, окрім перспективної, підвищують життєвий тонус, віру в себе, свої сили вирішувати інноваційні задачі, долати стресові ситуації, пов'язані зі змінами, знаходити продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності;
- досліджувані види рефлексії в різній мірі мають негативний кореляційний зв'язок з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, упевненістю та ТД, які виступають в нашому дослідженні показниками формування ТН у майбутніх психологів.

Отже, доцільним є сприяння розвитку рефлексії майбутніх психологів, який зокрема, можна забезпечити під час професійної підготовки в процесі здобуття вищої освіти, тим самим забезпечуючи можливість формування стійкості до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності спочатку в навчальній, потім в професійній діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Подальше теоретичне обґрунтування, розроблення й апробація програми супроводу розвитку рефлексії у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки за умов особистісно орієнтованого навчання.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] А. И. Гусев, «Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала», *Личностный потенциал: структура и диагностика*; Д. А. Леонтьева, Ред. Москва, Россия: Смысл, 2011, с. 300–329.
- [2] А. В. Карпов, «Рефлексивность как психологическое свойство и методика ее диагностики», *Психологический журнал*, т. 24, № 5, с. 45–57, 2003.
- [3] А. В. Карпов, «Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта», *Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта*; В. В. Знакова [и др.], Ред. Краснодар, Россия: Кубанский гос. ун-т, 2010, с. 96–107.
- [4] Т. В. Корнилова, М. А. Чумакова, С. А. Корнилов, М. А. Новикова, *Принцип неопределенности: единство интеллектуально-личностного потенциала человека*. Москва, Россия: Смысл, 2010.
- [5] Р. І. Курганов, Т. В. Селюкова, «Рефлексія та рефлексивність як психологічні феномени. Особливості видів та типів рефлексії курсантів НУЦЗУ», *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання, на міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової*, МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України; Консультац. місія Європейського Союзу в Україні, Харків, 2017, с. 181–183.
- [6] Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина, «Рефлексивность как составляющая личностного потенциала», *Личностный потенциал: структура и диагностика*, Д. А. Леонтьева, Ред. Москва, Россия: Смысл, 2011, с. 360–381.
- [7] П. В. Лушин, «Неопределенность, которую не толерируют», *Теория и практика психотерапии*, т. 3, № 5, с. 2–6, 2016.

- [8] П. В. Лушин, *Личностные изменения как процесс: теория и практика*. Одесса: Аспект, 2005, 334 с.
- [9] М. М. Марусинець, «Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів», [Електронний ресурс]. *Наука і освіта*, № 10, с. 82–87, 2016.
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
- [10] Р. В. Павелків, «Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, вип. 8(37), с. 84–98, 2019.
- [11] Л. Г. Почебут, *Кросс-культурная и этническая психология*. Питер, Санкт-Петербург, 2012.
- [12] *Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности* / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. Москва, Россия: МГУ, 2003.
- [13] Е. Г. Соколова, *Клиническая психология утраты Я*. Москва, Россия: Смысл, 2015.
- [14] С. О. Хілько, «Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, вип. 15(28), с. 254–263, 2015.
- [15] С. О. Хілько, «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», дис. канд. наук. Київ, Україна, 2018, 279 с.
- [16] В. Б. Шапар, *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків, Україна: Прапор, 2007, 640 с.

THE IMPACT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' REFLEXIVITY ON THE FORMATION OF THEIR AMBIGUITY TOLERANCE

Svitlana Khilko,

PhD, Assoc. Prof.,

Dept. of Psychology and Personal Development,

Institute of Management and Psychology of the

SIHE «University of Education Management».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>

H.S.A.psycholog@meta.ua

Abstract. The article presents the results of an empirical study into the effects of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. The study found that future psychologists' reflexivity index was mainly at the low and medium levels, while all types of their reflexivity were mainly at the medium and high levels. The indicators of

the development of reflexivity had an antinomic (dialectical) character, which implied that future psychologists needed both low and medium reflexivity. One can speak of the minimum, optimal and maximum manifestations of reflexivity in future psychologists.

The author analyzes the effects of social, demographic, educational and professional factors on the development of future psychologists' reflexivity. The analysis of variance revealed a positive impact of training on future psychologists' reflexivity. Other factors including gender, age, level of education, form of study, previous work experience, and prospects of remaining in the profession, did not affect the respondents' reflexivity.

The study also found statistically significant relationship between the psychology students' reflexivity and ambiguity tolerance diagnostic scales, in particular, reflexivity positively correlated with ambiguity tolerance and the novelty of the ambiguity problem. Situational, retrospective, perspective, and communication reflexivity had negative correlations with optimism, courage, adaptability, confidence and ambiguity tolerance, which were used as indicators of future psychologists' ambiguity tolerance. The low and medium levels of reflexivity associated with the medium level of ambiguity tolerance. Only every third respondent was shown to have high reflexivity and ambiguity tolerance.

Further research may focus on the theoretical substantiation and development of a future psychologists' reflexivity development program in the context of person-oriented training.

Key words: ambiguity tolerance; ambiguity intolerance; interpersonal ambiguity intolerance; reflection; future psychologists; formation of ambiguity tolerance.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ РЕФЛЕКСИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ У БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Хилько Светлана Александровна,

кандидат психологических наук, доцент
кафедры психологии и личностного развития
Учебно научного института
менеджмента и психологии
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>
H.S.A.psycholog@meta.ua

Анотація. В статті приведені результати емпіричного дослідження особливостей впливу рефлексії на формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів.

Досліджені показники рівня розвитку рефлексії у майбутніх психологів. По результатам емпіричного дослідження констатовано, що розподіл досліджуваних по рівням розвитку рефлексії має асиметричний характер, в частині, загальний показник рефлексії зміщений в бік низкого і середнього рівня, а прояви всіх видів рефлексії по їх спрямованості - в бік середнього і високого. Відзначено, що отримані показники розвитку рефлексії мають цілесобразний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам, необхідні як низький, так і середній рівень рефлексії. В результаті, можна говорити про мінімальні, оптимальні і максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів.

Проаналізовані особливості впливу соціально-демографічних і навчально-професійних факторів на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. По результатам дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші фактори: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування роботи за спеціальністю, не впливали на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

Визначені особливості впливу рефлексії на формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів. Встановлено статистично значимі зв'язки між рефлексією і діагностичними шкалами толерантності к неопределенности, в частині рефлексія позитивно корелює з толерантністю к неопределенности і новизною проблеми неопределенности. Відзначено, що ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія і рефлексія спілкування мають негативну кореляційну зв'язку з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, впевненістю і толерантністю к двозначності, які в нашому дослідженні виступають показниками формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів. По результатам емпіричного дослідження констатовано, що низький і середній рівень розвитку рефлексії зв'язан з середнім рівнем сформованості толерантності к неопределенности,

зато только треть исследуемых будущих психологов имеют высокие показатели как рефлексии, так и толерантности к неопределенности. Определены перспективы дальнейших исследований в контексте теоретического обоснования разработки и апробации программы сопровождения развития рефлексии у будущих психологов в процессе профессиональной подготовки в условиях личностно ориентированного обучения.

Ключевые слова: толерантность к неопределенности; интолерантность к неопределенности; межличностная интолерантность к неопределенности; рефлексия; будущие психологи; формирование толерантности к неопределенности.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. I. Gusev, «Tolerantnost' k neopredelennosti kak sostavlyayushchaya lichnostnogo potenciala», *Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika*; D. A. Leont'eva, Red. Moskva, Rossiya: Smysl, 2011, s. 300–329.
- [2] A. V. Karpov, «Refleksivnost' kak psihologicheskoe svojstvo i metodika ee diagnostiki», *Psihologicheskij zhurnal*, t. 24, № 5, s. 45–57, 2003.
- [3] A. V. Karpov, «Refleksiya v strukture metakognitivnoj organizacii sub"ekta», *Refleksiya v strukture metakognitivnoj organizacii sub"ekta*; V. V. Znakova [i dr.], Red. Krasnodar, Rossiya: Kubanskij gos. un-t, 2010, s. 96–107.
- [4] T. V. Kornilova, M. A. CHumakova, S. A. Kornilov, M. A. Novikova, *Princip neopredelennosti: edinstvo intellektual'no-lichnostnogo potenciala cheloveka*. Moskva, Rossiya: Smysl, 2010.
- [5] R. I. Kurhanov, T. V. Seliukova, «Refleksiia ta refleksyvnist yak psykholohichni fenomeny. Osoblyvosti vydiv ta typiv refleksii kursantiv NUTsZU», *Osobystist, suspilstvo, zakon: psykholohichni problemy ta shliakhy yikh rozviazannia, na mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiaty prof. S. P. Bocharovoi, MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav; In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka Nats. akad. ped. nauk Ukrainy; Konsultat. misiia Yevropeiskoho Soiuzu v Ukraini, Kharkiv, 2017, s. 181–183.*
- [6] D. A. Leont'ev, A. ZH. Averina, «Refleksivnost' kak sostavlyayushchaya lichnostnogo potenciala», *Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika*, D. A. Leont'eva, Red. Moskva, Rossiya: Smysl, 2011, s. 360–381.
- [7] P. V. Lushin, «Neopredelennost', kotoruyu ne toleriruyut», *Teoriya i praktika psihoterapii*, t. 3, № 5, s. 2–6, 2016.
- [8] P. V. Lushin, *Lichnostnye izmeneniya kak process: teoriya i praktika*. Odessa: Aspekt, 2005, 334 s.

- [9] M. M. Marusynets, «Refleksyvna paradyhma v koordynatakh modernizatsii pidhotovky psykholohiv», [Elektronnyi resurs]. Nauka i osvita, № 10, s. 82–87, 2016. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
- [10] R. V. Pavelkiv, «Refleksiia yak mekhanizm formuvannia indyvidualnoi svidomosti ta diialnosti osobystosti», Visnyk pislidyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, vyp. 8(37), s. 84–98, 2019.
- [11] L. G. Pochebut, Kross-kul'turnaya i etnicheskaya psihologiya. Piter, Sankt-Peterburg, 2012.
- [12] Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniyu tolerantnosti lichnosti / G. U. Soldatova, L. A. SHajgerova. Moskva, Rossiya: MGU, 2003.
- [13] E. G. Sokolova, Klinicheskaya psihologiya utraty YA. Moskva, Rossiya: Smysl, 2015.
- [14] S. O. Khilko, «Model formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv», Visnyk pislidyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, vyp. 15(28), s. 254–263, 2015.
- [15] S. O. Khilko, «Psykholohichni umovy formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv», dys. kand. nauk. Kyiv, Ukraina, 2018, 279 s.
- [16] V. B. Shapar, Suchasnyi tлумachnyi psykholohichni slovnyk. Kharkiv, Ukraina: Prapor, 2007, 640 s.

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-120-134>
УДК 159.922.6

Шевченко Світлана Вікторівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>
svetigor.svh@gmail.com

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОДОВІРИ ТА ЖИТТЕСТІЙКОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті розглянуто проблему взаємозв'язку самодовіри та життєстійкості в контексті професійної підготовки майбутніх психологів. На основі теоретичного аналізу наукових досліджень визначено зміст понять «життєздатність» та «життєстійкість». Визначено, що самодовіра виступає як певний гіпотетичний конструкт, що дозволяє людині обрати певну ціннісну позицію стосовно самої себе, до світу і, виходячи з цієї позиції, вибудувувати власну стратегію життєдіяльності. Життєздатність і життєстійкість забезпечують внутрішню психологічну безпеку людини, що визначає її нормативну життєдіяльність. Життєздатність обумовлює несприйнятливність до складних зовнішніх впливів, вона формується і розвивається впродовж життя людини. Життєстійкість розуміється як специфічна, індивідуальна риса характеру людини, що віднесена до області підвищення результативності, успішності, адаптації особистості, подолання стресу у зв'язку з важкими життєвими обставинами. Навчальну діяльність під час оволодіння професією психолога з її академічним та інформаційним перевантаженням можна віднести до так званих «екстремальних умов», причому у таких умовах має відбуватися зростання самодовіри особистості та її впевненості у власних силах для самореалізації у майбутній професійній діяльності.

У попередніх дослідженнях нами виділено найбільш важливі внутрішньо особистісні кореляти довіри до себе у майбутніх психологів: самоефективність, наполегливість, локус контролю, адаптація та подолання, духовність. Самодовіра майбутнього психолога, яка розвивається на етапі навчання, неможлива без

повної включеності до освітнього процесу, здатності діяти за відсутності надійних гарантій успіху, часом на власний ризик.

У контексті цього, доопрацьовано внутрішні індивідуальні ресурси для розвитку самодовіри майбутніх психологів у процесі професійної підготовки способом поповнення її ключовими складовими життєстійкості особистості: включеністю, контролем та прийняттям ризиків.

Ключові слова: самодовіра; життєздатність; життєстійкість; життєдіяльність; включеність; контроль; прийняття ризиків; майбутні психологи.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства можна вважати кризовим: військові дії, політична та соціальна нестабільність, все це провокує розвиток невпевненості у своєму майбутньому, зниженню самодовіри, життєстійкості та життєздатності особистості. Особливо актуальною постає проблема серед молоді, яка тільки-но входить у активне соціальне життя, здобуваючи професію психолога.

Проблема дослідження місця самодовіри в конструкті життєздатності та життєстійкості особистості в сучасному суспільстві є досить актуальною. В наш час для психологічної науки та відповідно запиту суспільства є актуальним пошук способів розвитку та формування життєстійкості особистості в контексті можливостей подолання складних життєвих та професійних ситуацій, прийняття відповідальних рішень, пошуку шляхів реалізації особистістю власних потреб та мети.

Значущим стає знаходження таких внутрішніх ресурсів особистості, які змогли б у несприятливих умовах сучасності не лише допомогти виконувати професійну діяльність на високому рівні, а й реалізовувати людині особистісний життєвий потенціал. Ключовою умовою професійного розвитку нами виділено таку категорію як самодовіру, яку ми розглянемо у контексті життєстійкості особистості майбутнього психолога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень дозволяє констатувати, що в психологічній науці останнім часом формуються самостійні наукові спрямування, присвячені вивченню життєздатності та життєстійкості людини. У роботах провідних зарубіжних та вітчизняних авторів (А. Лактіонова, А. Махнач, А. Нестерова, Є. Рильська, Л. Сердюк, Т. Титаренко та ін.) розкрито зміст понять, обґрунтовано вживання термінології, названо основні підходи до

вивчення життєздатності та життєстійкості особистості, розглянуто структуру, проведено конкретні дослідження, надано операціоналізацію понять, розроблено діагностичний інструментарій (опитувальники життєздатності для підлітків і дорослих, тести життєстійкості особистості) та представлено відповідні емпіричні дослідження.

Сьогодні дослідженням життєздатності людини активно займаються вчені у західній гуманістичній та позитивній психології (Х. Вернер, Ф. Натингейл, Дж. Пітерсен, М. Раттер, Н. Унгар та інші дослідники). Крім того, життєздатність розглядається як ресурс (Б. Ананьєв), загально-системна психічна властивість (Є. Галажинський, Є. Рильська), інтегральна характеристика особистості (О. Лактіонова, Ю. Науменко), життєвий принцип (М. Гур'янова), активність суб'єкта, який діє в умовах об'єктивної соціальної детермінації, у заданих обставинах (К. Абульханова-Славська).

Життєстійкість розглядається в контексті ключових передумов, що дають змогу підтримувати ефективну взаємодію зі значущими людьми, досягати успіху в житті, бути щасливим навіть за наявності несприятливих умов та обставин (О. Леонтьєв, О. Рассказова; Л. Сердюк, О. Купреєва; Т. Титаренко, Т. Ларіна; О. Фомінова; С. Мадді та ін.).

Феномен життєстійкості у науковій літературі часто замінюється різними термінами, такими як життєздатність, життєтворчість, зрілість, та схожими поняттями, такими, як опірність, самоефективність.

На етапі професійного навчання розвиток життєстійкості як готовності до подолання труднощів і можливої професійно-особистісної дезадаптації опосередковується соціально-професійним самовизначенням, сприятливими умовами життєдіяльності, перспективами майбутнього професійного зростання, побудови своєї кар'єри, що ініціює розвиток довіри до себе, адекватного самооцінювання та стимулює соціально-професійну життєстійкість.

Наші попередні дослідження теоретичних підходів у зарубіжній психології засвідчують, що поняття «довіра до себе» (або «self-trust») є тотожним поняттю «самодовіра» [1], [2] яке ми далі будемо розглядати у взаємозв'язку з поняттям життєстійкості у контексті навчання майбутніх психологів.

Довіра до себе (далі самодовіра) кваліфікується як «категорія підвищеної складності», визначаючи її високу динамічність, багатofакторність та багатofаспектність [3]. Емпіричні дослідження вказують на те, що самодовіра є сукупністю оцінок різноманітних процесів, що відбуваються в когнітивній, емоційній, поведінковій, мотиваційній сферах особистості [4]. Самодовіра виступає як певний гіпотетичний конструкт, який дозволяє людині зайняти певну ціннісну позицію по

відношенню до самої себе, до світу і, виходячи з цієї позиції, будувати власну стратегію життєдіяльності [4].

Як зазначає Е. Зеєр родовим поняттям термінів життєздатності і життєстійкості виступає саме життєдіяльність, як процес становлення і розвитку людини в конкретних соціально-економічних та інших зовнішніх умовах і під впливом виконуваної ним діяльності. Життєдіяльність людини реалізується у грі, пізнанні, спілкуванні і праці та постійній взаємодії з середовищем [5].

Ці два близьких за змістом феномена характеризують соціально-психологічну напруженість в сучасному суспільстві, обумовлену зростанням числа інформаційних потоків, прискоренням ритму життя, психоемоційними розладами. [5]. До факторів розвитку життєздатності та формування життєстійкості дослідники відносять такі якості особистості, як інтернальність, оптимізм, екстра-та інтроверсія, вольові характеристики: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, наднормативна активність, самостійність, психологічна стійкість [5]. На регуляцію життєздатності і життєстійкості впливають психологічні якості, що характеризують взаємовідносини особистості з собою: самодовіра, самоактуалізація, саморегуляція, самооцінювання, самоефективність, спонтанність, самоприйняття, задоволеність собою, самоконтроль [5].

Отже, актуальним постає питання розгляду внутрішніх ресурсів самодовіри в контексті формування життєстійкості майбутніх психологів на етапі здобуття професійних знань.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета дослідження – здійснити теоретичний огляд проблеми взаємозв'язку самодовіри та життєстійкості в контексті професійної підготовки майбутніх психологів.

Завдання дослідження:

- 1) На основі теоретичного аналізу наукових досліджень визначити зміст понять життєздатність та життєстійкість.
- 2) Розглянути взаємозв'язок самодовіри та життєстійкості в контексті професійної підготовки майбутніх психологів.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Згідно Е. Зеєру, родовим поняттям термінів «життєздатність» та «життєстійкість» виступає «життєдіяльність», яку розглядають як процес становлення та розвитку особистості у конкретних соціально-економічних та інших зовнішніх умовах під впливом діяльності що виконується.

Життєдіяльність людини реалізується у грі, пізнанні, спілкуванні та праці у тісній взаємодії із навколишнім середовищем [5]. Життєздатність і життєстійкість забезпечують внутрішню психологічну безпеку людини, що обумовлює її нормативну життєдіяльність.

Сучасні зарубіжні дослідження стосовно цієї проблеми носять подвійний характер. В одних з них життєстійкість розглядається як процес, в інших – як стан. Це, по-перше, пов'язано із труднощами перекладу [6]. В літературі життєстійкість визначається поняттям «hardiness», яке було введено С. Мадді та С. Кобейсом. Такий термін широко використовується в екзистенціальній психології, а також прикладній області психології стресу [7], [8].

Аналізуючи поняття «життєздатність» у контексті його формування крізь призму самодовіри, слід більш чітко сформулювати термінологію. «Життєздатність» припускає несприйнятливості до шкідливих зовнішніх впливів. Існує низка визначень поняття «життєздатність». Це поняття визначають як здатність людини до самостійного існування, розвитку та виживання [9].

У російській психологічній науці визначення поняття життєздатності було введено А. Махнач і А. Лактіоною, які дають йому наступне формулювання: «Життєздатність – це індивідуальна здатність людини керувати власними ресурсами: здоров'ям, емоційною, мотиваційно-вольовою, когнітивною сферами у контексті соціальних, культурних норм та умов середовища» [10]. Життєздатність не є вродженою особистісною характеристикою, вважається, що вона з'являється та розвивається впродовж життя людини.

Зарубіжними та вітчизняними дослідниками сформовано достатню емпіричну базу щодо вивчення проблеми життєстійкості. Вона визначається як специфічна, індивідуальна риса характеру людини, яка віднесена до області підвищення результативності, успішності, адаптації особистості, подолання стресу у зв'язку з важкими життєвими обставинами. Сьогодні існує недостатня кількість робіт зарубіжних та вітчизняних вчених, спрямованих на аналіз життєстійкості в контексті із ціннісними та духовними аспектами особистості.

Наукові праці, у яких життєстійкість розглядається у взаємозв'язку з особистісними цінностями, внутрішньою мотивацією, відповідальністю та іншими екзистенціальними змінними, нерідко заміняється іншими концептами, такими як особистісний потенціал, стійкість, життєздатність, зрілість, життєтворчість та ін.

Як вважає С. Мадді, умови життя у дитинстві впливають на розвиток життєстійкості впродовж наступного дорослого життя людини. Дослідник

вказує на те, що опір стресу відбувається за допомогою поглиблення трьох аттитюдів, які утворюють структуру життестійкості, а саме: *включеність* – переконання у тому, що включеність у те, що відбувається навколо, дає максимальний шанс знайти щось варте та цікаве для особистості; *контроль* – виступає переконанням у тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається навколо, нехай навіть цей вплив не абсолютний та успіх не гарантований; *прийняття ризиків* – переконаність людини у тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє її розвитку за рахунок знань, отриманих у досвіді, неважливо, позитивного або негативного характеру [11].

Проведений теоретичний аналіз дозволяє розглядати життестійкість як можливість спрямовувати індивідуальні особливості не тільки як особистісне самовладання та здатність протистояти стресовим факторам навколишнього середовища, а й спрямовувати їх на благо власного особистісного зростання. У структурі особистості життестійкість віднесена до рівня спрямованості особистості. Життєздатність є відношенням до власних особистісних ресурсів, умінням ними керувати, у структурі особистості вона відноситься до рівня індивідуально особистісних властивостей [12].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставлених завдань було розроблено програму, реалізація якої передбачала застосування комплексу методів, адекватних предмету дослідження. Використано теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизації, теоретичному моделюванню різних аспектів досліджуваної проблеми.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Студентський вік – явище безпосередньо пов'язане з високим рівнем пізнавальної мотивації, цілеспрямованим набуттям професійних знань, вмінь та навичок і разом з тим активною та інтенсивною роботою над собою. Студентам складно підготуватися до майбутнього, багато ситуацій вимагають подолання криз, прийняття ризиків та наявності оптимального рівня самодовіри для побудови власної стратегії життєдіяльності. До внутрішніх умов розвитку самодовіри віднесено індивідуальні риси особистості, такі як: особливості сприймання, інтелект, мислення, а також суб'єктні якості – активність, наявність гуманістичних настанов, відповідальність, самостійність, життестійкість, оптимізм, та цілеспрямованість. Як зазначає І. Біла: «...сприймання світу не є

безпосереднім, прямим сприйманням, а конструюється відносно інтересів, установок, життєвих цілей, організовується, об'єднується у певну систему, набуваючи спрямованого змісту» [12].

Психолог О. Советова у своїх працях вказує на те, що нововведення, зміни, реформи, інновації можуть бути за багатьма показниками об'єднані у поняття «екстремальних умов», причому результати досліджень вказують на те, що у таких умовах відбувається зростання самооцінки особистості і її впевненості у власних силах [13]. Погоджуючись із цим твердженням, ми вбачаємо можливість віднести навчальну діяльність під час оволодіння професією психолога саме до таких умов. Однак, це і найсприятливіший час для формування життєстійкості за рахунок подолання криз та реалізації себе як фахівця в майбутній професійній діяльності.

Достатньо дослідженою теорією успішного самовладання зі стресом є теорія С. Мадді про життєстійкість, що виникла у зв'язку з розробкою їм проблеми творчого потенціалу особистості та регулювання стресу, що виникає в екстремальних умовах. Через поглиблення атитюдів включеності, контролю та виклику, позначених як «життєстійкість», людина може одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал і знижувати внутрішнє напруження в умовах невизначеності [11].

У сучасній науці існують підходи до вивчення життєздатності як до характеристики особистості, як до результату адаптаційного процесу, механізму взаємодії людини та середовища, соціально важливої якості, що характеризує окрему особистість і цілі соціальні групи. Багато сучасних дослідників використовують поняття «життєздатність» у рамках різних соціальних галузей науки як визначення деякої сутнісної характеристики об'єкта вивчення.

У наших попередніх наукових пошуках було проведено серію діагностичних досліджень, спрямованих на вивчення індивідуальних ресурсів життєздатності майбутніх психологів, які б забезпечували функціонування та реалізацію внутрішніх потенцій і досягнення життєвих цілей. Виявлено, що найбільш важливими внутрішньо особистісними корелятами самодовіри майбутніх психологів є самоефективність, наполегливість, локус контролю, адаптація та подолання, духовність. Визначено, що студентам із рівнем довіри до себе вищим за середній притаманний інтернальний локус контролю, який засвідчує особистісну відповідальність за результати своєї діяльності. Студентам із низьким рівнем довіри до себе властивий екстернальний локус контролю, відтак їм властива схильність до мінімізації відповідальності за власні вчинки та

результати діяльності та здатності впливати на своє життя, контролювати розвиток подій [14].

За даними О. Ватоліної, чим вищий рівень довіри до себе, тим більше виражена життєстійкість і самоорганізація діяльності. Авторка вважає, що люди, які володіють оптимальною довірою до себе, можуть спрямовувати свою активність на пошук шляхів самореалізації, незважаючи на наявність стресогенних факторів та змін навколишнього середовища. Крім того, наявність довіри до себе, життєстійкості в умовах, що змінюються, дозволяє досягати своїх цілей і водночас сприяє швидкій адаптації до інноваційної діяльності, успішній самореалізації в ній [17].

Погоджуючись із цим, ми вважаємо, що самодовіра майбутнього психолога, яка розвивається під час здобуття професійних знань неможлива без повного включення (за С. Мадді) у освітній процес. Слід зазначити, що майбутній психолог, в якого досить розвинена така риса як контроль, відчуває, що сам обирає власну діяльність, свій майбутній професійний шлях, що з одного боку збільшує рівень довіри до себе як майбутнього професіонала, а з іншого – сприяє формуванню життєстійкості.

Студент із розвиненою самодовірою, який розглядає власне життя як засіб отримання досвіду у процесі навчання, здатний діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на власний ризик, вважаючи, що прагнення до комфорту та безпеки збіднює його особистісне життя. За таких умов можемо розглядати завдання формування життєстійкості майбутніх психологів на етапі навчання, як ресурсу для подолання професійного вигорання в майбутньому, як готовності до змін в суспільстві, що швидко трансформується, як здатності бути толерантними до ситуацій невизначеності та непередбачуваності, як вміння сприймати негативний досвід та успішно долати його.

На теоретичному рівні проблема життєстійкості студентів психологів та її взаємозв'язок з самодовірою розроблена недостатньо глибоко та потребує наукового осмислення. Можемо висунути припущення, що майбутні психологи з оптимальним рівнем самодовіри та високим рівнем життєстійкості матимуть більш відкритий характер взаємовідносин зі світом та іншими людьми, що підвищить здатність надавати підтримку та формувати життєстійкість у клієнтів з якими буде працювати психолог в майбутній професійній діяльності.

На основі теоретичного аналізу доповнено модель самодовіри майбутніх психологів у процесі професійної підготовки, з огляду на необхідність введення до внутрішніх факторів впливу не тільки

життєздатність, а й життєстійкість особистості майбутнього психолога (див. рис.).

Рис. Внутрішні ресурси самодовіри майбутніх психологів у процесі професійної підготовки

Розвиток самодовіри у майбутніх психологів на етапі здобуття професійних знань може формувати ключові складові життєстійкості особистості: включеність, контроль та прийняття ризиків, що в свою чергу вимагає від особистості використання усіх внутрішніх особистісних ресурсів та адаптаційних механізмів. Життєві домагання, вимоги, очікування, бажання та надії щодо власного життя і професійного майбутнього на шляху самореалізації та самоздійснення особистості майбутнього психолога. Молода людина, яка стоїть на порозі професійного життя, має оптимальний рівень самодовіри, високий ступіть

життєстійкості, максимально залучена до суспільного життя та самоорганізує свою активність та діяльність має більше шансів для успішної самореалізації.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Самодовіра виступає як гіпотетичний конструкт, який дозволяє людині обрати певну ціннісну позицію стосовно самої себе, до світу та вибудовувати власну стратегію життєдіяльності. Життєздатність і життєстійкість забезпечують внутрішню психологічну безпеку людини, що обумовлює його нормативну життєдіяльність. Життєздатність припускає несприйнятливність до шкідливих зовнішніх впливів та з'являється і розвивається впродовж життя людини. Життєстійкість розуміється як специфічна, індивідуальна риса характеру людини, яка віднесена до області підвищення результативності, успішності, адаптації особистості, подолання стресу у зв'язку з важкими життєвими обставинами. Навчальну діяльність під час здобуття професійних можна віднести до так званих «екстремальних умов», причому у таких умовах має відбуватися зростання самодовіри особистості та її впевненості у власних силах, тим самим формуючи життєстійкість особистості. Нами доповнено внутрішні ресурси розвитку самодовіри майбутніх психологів у процесі професійної підготовки ключовими складовими життєстійкості особистості такими як: включеність, контроль та прийняття ризиків.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження будуть спрямовані на опрацювання компонентів внутрішніх ресурсів студентів майбутніх психологів для розширення меж практичного впливу на розвиток самодовіри та формування життєстійкості на етапі професійного навчання.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] I. Arnold Goldberg, «Progress in Self Psychology», [Electronic resource], *Pluralism in Self Psychology*, Vol. 15. 2014. Available: <https://www.crcpress.com/Progress-in-Self-Psychology-V-15-Pluralism-in-Self-Psychology/Goldberg/p/book/9781138005525>
- [2] Keith Lehrer, *Self-Trust: A Study of Reason, Knowledge, and Autonomy*. [Electronic resource]. 1st Edition, Kindle Edition. Clarendon Press, 1997. Available: <https://it.b-ok2.org/book/1045027/7bfd3a>
- [3] Т. П. Скрипкина, «Доверие к себе как условие развития личности», *Вопросы психологии*, № 1, с. 95–103, 2002.

- [4] С. В. Шевченко, «Психологічні особливості розвитку довіри до себе у майбутніх психологів», дис. канд. наук, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. академії пед. наук України. Київ, Україна, 2018, 260 с.
- [5] Э. Ф. Зеер «Социально-психологические аспекты развития жизнеспособности и формирования жизнестойкости человека», [Электронный ресурс], *Педагогическое образование в России*, № 8, с. 69–76, 2015. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-aspekty-razvitiya-zhiznesposobnosti-i-formirovaniya-zhiznestoykosti-cheloveka>
- [6] Н. В. Закерничная «Теоретическое осмысление понятия жизнестойкости в отечественных и зарубежных исследованиях», *Ученые записки Забайкальского гос. ун-та*, Т. 11, № 5, с. 61–66, 2016.
- [7] Е. И. Рассказова «Динамика смысла в процессе совладания с тревогой», *Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла)*, на *Международ. конф.*, Д. А. Леонтьев, Ред. Москва, Россия: Смысл, 2005, с. 175–189.
- [8] D. R. Evan, J. R. Pellizzari, B. J. Culbert, M. E. Metzen, «Personality, marital, and occupational factors associated with quality of life», *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 49, No. 4, p. 377–475, 1993.
- [9] Г. И. Борисов, А. А. Печеркина, «Жизнеспособность как условие профессионального развития личности», *Педагогическое образование в России*, № 11, с. 72–75, 2015.
- [10] А. В. Махнач, А. И. Лактионова, «Жизнеспособность подростка: понятие и концепция», *Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы*. Москва, Россия, 2007, с. 290–312.
- [11] S. R. Maddi, D. M. Khoshaba, «Hardiness and Mental Health», *Journal of Personality Assessment*, Vol. 63, n 2, pp. 265–274, 1994.
- [12] Н. В. Закерничная «Теоретическое осмысление понятия жизнестойкости в отечественных и зарубежных исследованиях», *Ученые записки Забайкальского гос. ун-та*, Т. 11, № 5, с. 63, 2016.
- [13] О. С. Советова, «Иновативные диспозиции личности, их взаимосвязь и влияние на отношение к социальным изменениям», дис. канд. наук. Санкт-Петербург, Россия, 1991, 188 с.
- [14] І. М. Біла «Індивідуальні особливості сприймання, їх роль у конструюванні реальності», *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць, Психологія творчості*, Т. XII, вип. 15, с. 62–68, 2012.
- [15] С. В. Шевченко, «Теоретична модель розвитку довіри до себе у майбутніх психологів», *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць*,

Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія, Т. 1, вип. 45, с. 150–156, 2016.

- [16] О. Чиханцова, «Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості», *Проблеми сучасної психології*, Вип. 42, с. 211–231, 2018.
- [17] А. И. Ватолина «Особенности взаимосвязи доверия к себе, жизнестойкости и самоорганизации деятельности у инновационно-ориентированных молодых людей», *Сибирский психологический журнал*, с. 45–47, 2019.

CORRELATION OF SELF-TRUST AND ENDURANCE IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGISTS' TRAINING

Svitlana Shevchenko,

PhD, Assoc. Prof.,

Dept. of Psychology and Personal Development,

Institute of Management and Psychology of the

SIHE «University of Education Management».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>

svetigor.svh@gmail.com

Abstract. The article deals with the relationship between self-trust and endurance in the context of psychologists' training. Having analyzed the relevant scientific literature, the author defines the concepts of vitality and endurance. Self-trust is a certain hypothetical construct that allows an individual to take a certain value position on himself/herself and the world and, based on this position, to build their own life strategy. Vitality and endurance provide an individual with internal psychological security, which determines his/her normative activity. Vitality, which implies resistance to complex external influences, develops over the course of a person's life. Endurance is understood as a specific trait of a person, which improves his/her performance, success, adaptation, and stress resistance. Studying for a university degree in psychology, which is characterized with academic and informational overload, is a kind of the so-called "extreme conditions" in which students should develop their self-trust and confidence in their own powers to become self-actualized professionals. In previous research, the author has identified the most important intrinsic personal correlates of future psychologists' self-trust: self-efficacy, persistence, locus of control, adaptation, overcoming, and spirituality. Future psychologists' self-trust, which develops during a university course, is impossible without their full involvement in the educational process and their willingness to study without a guaranteed future

success, sometimes at their own risk. In this context, the author has supplemented the internal personal resources needed for the development of future psychologists' self-trust during a university course with the following key components of personal endurance: inclusion, control and risk taking.

Keywords: self-trust; vitality; endurance; life; inclusion; control; risk taking; future psychologists

ВЗАИМОСВЯЗЬ САМОДОВЕРИЯ И ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ В КОНТЕКСТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Шевченко Светлана Викторовна,

кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии и личностного развития
Учебно-научного института менеджмента и психологии
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>
svetigor.svh@gmail.com

Аннотация. В статье рассмотрена проблема взаимосвязи самодоверия и жизнестойкости в контексте профессиональной подготовки будущих психологов. На основе теоретического анализа научных исследований определено содержание понятий жизнеспособность и жизнестойкость. Определено, что самодоверие выступает как некий гипотетический конструкт, который позволяет человеку занять определенную ценностную позицию по отношению к самому себе, к миру и, исходя из этой позиции, строить собственную стратегию жизнедеятельности. Жизнеспособность и жизнестойкость обеспечивают внутреннюю психологическую безопасность человека, обуславливая его нормативную жизнедеятельность. Жизнеспособность предполагает невосприимчивость к сложным внешним воздействиям, она появляется и развивается в течение жизни человека. Жизнестойкость понимается как специфическая, индивидуальная черта характера человека, и может быть отнесена к области повышения результативности, успешности, адаптации личности, преодоление стресса в связи с тяжелыми жизненными обстоятельствами. Учебную деятельность при овладении профессией психолога с ее академической и информационной нагрузкой можно отнести к так называемым «экстремальным условиям», причем в таких условиях должен происходить рост

самодоверія личности и ее уверенности в собственных силах для реализации себя в будущей профессии. В предыдущих исследованиях нами выделены наиболее важные внутриличностные корреляты доверия к себе у будущих психологов: самооффективность, настойчивость, локус контроля, адаптация и преодоление, духовность. Самодоверие будущего психолога, которое развивается на этапе обучения, невозможно без полной включенности в учебно-воспитательный процесс, готовности действовать при отсутствии надежных гарантий успеха, иногда на свой страх и риск. В контексте этого, дополнены внутренние индивидуальные ресурсы для развития самодоверия будущих психологов в процессе профессиональной подготовки путем пополнения ключевыми составляющими жизнестойкости личности: включенностью, контролем и принятием рисков.

Ключевые слова: самодоверие; жизнеспособность; жизнестойкость; жизнедеятельность; включенность; контроль; принятие рисков; будущие психологи;

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] I. Arnold Goldberg, «Progress in Self Psychology», [Electronic resource], Pluralism in Self Psychology, Vol. 15. 2014. Available: <https://www.crcpress.com/Progress-in-Self-Psychology-V-15-Pluralism-in-Self-Psychology/Goldberg/p/book/9781138005525>
- [2] Keith Lehrer, Self-Trust: A Study of Reason, Knowledge, and Autonomy. [Electronic resource]. 1st Edition, Kindle Edition. Clarendon Press, 1997. Available: <https://it.b-ok2.org/book/1045027/7bfd3a>
- [3] T. P. Skripkina, «Doverie k sebe kak uslovie razvitiya lichnosti», Voprosy psihologii, № 1, s. 95–103, 2002.
- [4] S. V. Shevchenko, «Psykhologichni osoblyvosti rozvytku doviry do sebe u maibutnikh psykhologiv», dys. kand. nauk, In-t psykhologii im. H. S. Kostiuka Nats. akademii ped. nauk Ukrainy. Kyiv, Ukraina, 2018, 260 s.
- [5] E. F. Zeer «Social'no-psihologicheskie aspekty razvitiya zhiznesposobnosti i formirovaniya zhiznestojkosti cheloveka», [Elektronnyj resurs], Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii, № 8, s. 69–76, 2015. Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-aspekty-razvitiya-zhiznesposobnosti-i-formirovaniya-zhiznestojkosti-cheloveka>
- [6] N. V. Zakernichnaya «Teoreticheskoe osmyslenie ponyatiya zhiznestojkosti v otechestvennyh i zarubezhnyh issledovaniyah», Uchenye zapiski Zabajkal'skogo gos. un-ta, T. 11, № 5, s. 61–66, 2016.

- [7] E. I. Rasskazova «Dinamika smysla v processe sovladaniya s trevogoj», Problema smysla v naukah o cheloveke (k 100-letiyu Viktora Frankla), na Mezhdunar. konf., D. A. Leont'ev, Red. Moskva, Rossiya: Smysl, 2005, s. 175–189.
- [8] D. R. Evan, J. R. Pellizzari, B. J. Culbert, M. E. Metzen, «Personality, marital, and occupational factors associated with quality of life», Journal of Clinical Psychology, Vol. 49, No. 4, p. 377–475, 1993.
- [9] G. I. Borisov, A. A. Pecherkina, «ZHiznesposobnost' kak uslovie professional'nogo razvitiya lichnosti», Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii, № 11, s. 72–75, 2015.
- [10] A. V. Mahnach, A. I. Laktionova, «ZHiznesposobnost' podrostka: ponyatie i koncepciya», Psihologiya adaptacii i social'naya sreda: sovremennye podhody, problemy, perspektivy. Moskva, Rossiya, 2007, s. 290–312.
- [11] S. R. Maddi, D. M. Khoshaba, «Hardiness and Mental Health», Journal of Personality Assessment, Vol. 63, n 2, pp. 265–274, 1994.
- [12] N. V. Zakernichnaya «Teoreticheskoe osmyslenie ponyatiya zhiznestojkosti v otechestvennyh i zarubezhnyh issledovaniyah», Uchenye zapiski Zabajkal'skogo gos. un-ta, T. 11, № 5, s. 63, 2016.
- [13] O. S. Sovetova, «Innovativnye dispozicii lichnosti, ih vzaimosvyaz' i vliyanie na otnoshenie k social'nym izmeneniyam», dis. kand. nauk. Sankt-Peterburg, Rossiya, 1991, 188 s.
- [14] I. M. Bila «Indyvidualni osoblyvosti sprymannia, yikh rol u konstruiuvanni realnosti», Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats, Psykholohiia tvorchosti, T. XII, vyp. 15, s. 62–68, 2012.
- [15] S. V. Shevchenko, «Teoretychna model rozvytku doviry do sebe u maibutnikh psykholohiv», Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats, Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia, T. 1, vyp. 45, s. 150–156, 2016.
- [16] O. Chykhantsova, «Zhyttiistykist ta yii zviazok iz tsinnostiamy osobystosti», Problemy suchasnoi psykholohii, Vyp. 42, s. 211–231, 2018.
- [17] A. I. Vatolina «Osobennosti vzaimosvyazi doveriya k sebe, zhiznestojkosti i samoorganizacii deyatel'nosti u innovacionno-orientirovannyh molodyh lyudej», Sibirskij psihologicheskij zhurnal, s. 45–47, 2019.

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 10(39)*

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Шифр галузі:05; код спец.: 051, 052, 053, 054

Шифр галузі:07; код спец.: 073

Редактори — *Осадчий А. І.
Отрішко В. І.
Ремізовський К. М.*

Коректор — *Отрішко В. І.*

Комп'ютерна верстка — *Васильченко Я. Й.*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044) 484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 25.12.2019. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 7,9. Обл. вид. арк. 8,5.
Тираж 300 прим. Замовлення № 25122019_2

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044) 360-22-66
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 10(39)*

Social and Behavioral Sciences Series

Area Code: 05; spec code: 051, 052, 053, 054

Area Code: 07; spec code: 073

Editors — *Osadchy A. I.*
Otrishko V. I.
Remizovsky K. M.

Corrector — *Otrishko V. I.*

Desktop publishing — *Vasilchenko Ya. Y.*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A, phone: (044) 484-10-96.
www.umo.edu.ua

Signed for print 25.12.2019. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 7,9. Accounting and publishing sheets 8,5.
Edition 300 copies. Order № 25122019_2

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044) 360-22-66
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.